DIFÚZIA ALEBO SPOLOČNÉ KULTÚRNE DEDIČSTVO?¹

Triadické antropomorfne, zoomorfne, hybridné, ornitoantropomorfne a ornitomorfne zobrazenia v stredoeurópskej, nordickej a egejskej dobe bronzovej

PAVOL JELÍNEK

... a Atropos prestrihla niť...

Diffusionism or Common Cultural Heritage? Triadic Anthropomorphic, Zoomorphic, Hybrid, Ornitoanthropomorphic and Ornitomorphic Depictions in Central and North European and Aegean Bronze Age. The paper selects a comparison of triadic motifs in the Central European, Nordic and East Mediterranean cultural circles, represented mainly by the Minoan and Mycenaean culture. The subject of the analysis is the anthropomorphic, zoomorphic and ornitomorphic forms, as well as their hybrid forms. The aim of the analysis is to point out the similarities and differences of selected iconographic types, as well as their use in the individual monitored areas, which should prove their cultural belonging and mutual influence or, conversely, their independence as symbolic systems. Triadic compositions occur in all three areas during the Bronze Age. Upon closer inspection, one may observe differences that raise the question of whether they may have spread by diffusion from a single centre or, conversely, prove the independence of the three symbolic systems based on a common cultural heritage.

Keywords: Central Europe, Nord Europe, Aegean, Bronze Age, Triadic depictions, Diffusionism, Indoeuropean cultural heritage.

ÚVOD

So zármutkom venujem článok pamiatke Jana Bouzka. Jeho inšpirujúci duch a dielo ma doviedlo k výskumu pravekého náboženstva.

Článok je orientovaný najmä dovnútra (česko) slovenskej archeologickej obce. Možno ho chápať ako reakciu na súčasnú paradigmu stavu bádania v dobe bronzovej, reprezentovanú poslednou monografickou syntézou *Staré Slovensko 4* (Furmánek 2015). Dynamika vývoja dejín je podľa autorov v mnohých oblastiach výskumu podmienená vplyvmi z východného Stredomoria. Kontakty s východným Stredomorím, archeologicky doložené priamymi importmi (keramika, hroty šípov a pod.), resp. ich napodobeninami, vedú k domnienkam, že aj náboženské predstavy stredoeurópskej doby bronzovej majú svoj pôvod v Egeide. Tieto názory sú u nás už dlho tradované (Furmánek 1979; 2015, 271, 272; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 295; Podborský 2006, 224 nn.), málokedy však overované.

Okrem toho prežíva aj teória o sťahovaní národov v dobe bronzovej, ktoré mali iniciovať karpatské kultúry a ako súčasť morských národov alebo Pradórovia vtrhnúť do východného Stredomoria (Furmánek 2015, 297; Paulík 1993; 2003a). V náboženskej rovine sa to prejavuje napr. teóriou o pôvode „homérského“ pochovávaní v mohylách čakanskej kultúry (Furmánek 2015; Paulík 1969).

Obdobne aj v poslednej českej syntéze (Jiráň 2008) sa rozšírenie niektorých pohrebných praktík, kultové vozíky, ale najmä symbolika vodného vtáka vytepávaného na plechových nádobách, hľadá v Egeide (Jiráň 2008, 244; Kytlicová 1988, 372, 373).

Výrazné sú najmä snahy interpretovať stredoeurópske náboženstvo doby bronzovej pomocou klasického starogréckeho panteónu. Teda, ani nie pomocou súdobého, nie veľmi známeho minojského a mykénskeho náboženstva, ale o stáročia mladšej klasickej gréckej mytológie. Týka sa to najmä vozíka z Dupljaje, interpretovaného ako Apolón (Bouzek 1977; Hänsel 1997, 19–22; 2000; Ilon 2019; Paulík 2001; 2003b; Podborský 2006; Sprockhoff 1954, 68). Pritom práve antická grécka mytológia nie je pre indoeurópske etniká typická a preto je pre interpretáciu pravekých náboženstiev nevhodná (Puhvel 1997, 152, 153).

Tieto teórie boli prekonané už rozlúštením lineárneho písma B v roku 1952 a archeologicky potvrdené aj na slovenskom materiáli (Bulatovič/Molloy/Filipović 2021; Drews 1988, 203–221; Majerová 2007). Niektorí bádatelia ohľadne svojich záverov vzhľadom k jazykovedným dokladom pripúšťali aj alternatívne závery alebo boli k otázke stredomorských vplyvov skeptickí (Bouzek 1985, 244; Pavúk 2012, 36; Šalkovský 1980).

Z tohto hľadiska je možné uvažovať o špecifickom druhu kognitívnej disonancie v tradičnej európskej

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-15-0491.

archeológii. Jej pôvod je možné hľadať snáď ešte v 19. stor., keď starogrécka antická literatúra patrila k humanitnému vzdelaniu.

Ale okrem tradičnej kultúrno-historickej a difuzionistickej paradigmy, s výnimkou posledných rokov, keď sa do výskumu zapájajú viac prírodovedné metódy, veľké zmeny v prístupe k bádaniu o dobe bronzovej v slovenskej archeológii nenastali. Výnimkou sú snahy nahradiť difúzne juhovýchodné kultúrne vplyvy vplyvmi z východných stepí (naposledy *Vladár/Wiedermann 2020*), ktoré majú predstavovať dynamický prvok v lokálnom kultúrno-historickom vývoji.

Na nasledujúcich riadkoch chcem poukázať, že náboženstvo stredoeurópskej doby bronzovej bolo samostatným kultúrnym symbolickým systémom s vlastným vývojom, nezávislým, resp. nie natoľko závislým od juhovýchodných kultúrnych vplyvov, ako sa donedávna predpokladalo. Na demonštráciu je zvolená komparácia triadických motívov v stredoeurópskom, nordickom a východostredomorskom kultúrnom okruhu reprezentovanom najmä minojskou a mykénskou kultúrou. Predmetom porovnania sú antropomorfné, ornitomorfné a ich hybridné formy ale uvediem aj niektoré značne štylizované nálezy. Som si vedomý, že budem pracovať s nálezmi vytrhnutými z ich kultúrneho prostredia, čo limituje ich komplexnú interpretáciu. Na druhej strane ich však oddelí od niektorých interpretačných kliše, ktoré sú s týmto kultúrnym prostredím často spájané.

Primárne sa zaoberám nálezmi z 2. tisícročia pred n. l., ktoré je všeobecne možno pokladať, s menšími časovými presahmi, za obdobie doby bronzovej. Dobu bronzovú v texte chápem ako bola vymedzená v strednej Európe, medzi roky 2200–800 pred n. l., definovanú Reineckeho periodizáciou. V Maďarsku je možné ju synchronizovať od počiatku tamojšej strednej doby bronzovej (*Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 26*). V nordickom kultúrnom okruhu ide o periód I–V (*Hänsel/Hänsel 1997, 102, 103*). Na Kréte a v pevninskom Grécku tiež pracujem až so strednou dobou bronzovou, teda od stupňov MM IA a MH I až po včasnogeometrické obdobie (*Hänsel/Hänsel 1997, 102, 103; Novotná/Hrnčiarik 2020, 45*), ktoré sú približne súdobé so stredoeurópskou dobou bronzovou.

Cielene však nekladím dôraz na chronologickú pozíciu jednotlivých nálezov, prvoradá je prítomnosť nálezov v sledovaných regiónoch. Niektoré symboly v dobe bronzovej pretrvávajú na danom území kontinuálne. Dôvodom je názor, že aj redukované vysvetlenia môžu priniesť zaujímavé výsledky a vybraná geografická dimenzia

a komparácia triadických symbolov bude pre moje účely dostatočná, a aj takáto dekonštrukčná analýza prinesie výsledky.

Po úvode predstavím staršie a novšie prístupy výskumu pravekého umenia, niektoré termíny a koncepciu výskumu pravekého „umenia“, akú sme nedávno načrtli (*Jelínek/Valent 2019*).

V nasledujúcom texte porovnávam triadické motívy z troch geografických oblastí – stredoeurópskej, nordickej a egejskej doby bronzovej. V jednotlivých subkapitolách sú porovnávané zvolené skupiny antropomorfných triadických motívov, antropomorfných triadických motívov na bákach, zoomorfných (theriomorfných) a hybridných triadických motívov, ornitoantropomorfných motívov (tzv. vtáčích démonov) a ornitomorfných motívov. Posledná subkapitola, venovaná vtáčim motívom je pre množstvo nálezov vtácej symboliky a jej prepojení s inými ikonografiami rozsiahlejšia. Už zbežné porovnanie všetkých motívov poukazuje na regionálne rozdielnosti medzi sledovanými oblasťami. Tieto rozdiely ma vedú k záveru, že doteraz prevládajúce názory o juhovýchodných vplyvoch (napr. *Klontza-Jaklová 2012; Salaš 2014, 8*), podľa ktorých by bolo možné riešiť problematiku náboženstva doby bronzovej v stredoeurópskej oblasti, je potrebné prehodnotiť. Možnosti interpretácie vyplývajúce z výsledkov komparatívnej analýzy a možnosti nového prístupu ich výskumu rozvíjam v kapitolách Diskusia a Záver.

Motívy severského skalného umenia používam predovšetkým zo stránky Swedish Rock Art Research Archives.² Prebraté vyobrazenia som však graficky upravil. Egejskú ikonografiu čerpám najmä z výborne vypracovaného katalógu dizertačnej práce Veroniky Verešovej (*Dubcová 2018*). Aj tu boli niektoré, pôvodne fotografické, zobrazenia graficky upravené.

PREDCHÁZAJÚCE RELEVANTNÉ PRÍSTUPY K PRAVEKÉMU FIGURATÍVNEMU UMENIU A VYSVETLENIE NIEKTORÝCH TERMÍNOV

Umeniu doby bronzovej sa u nás v širokých súvislostiach, zahŕňajúcich nami sledované kultúrne oblasti, venovali azda najviac J. Bouzek (napr. 2009) a J. Paulík (napr. 1980). Vo svojom bádani vychádzali z teórie E. Sprockhoffa (1954, 65), ktorý si predstavoval, že civilizácia popolnicových polí v Karpatskej kotline expandovala do oboch ďalších oblastí, teda severnej Európy aj Egeidy, kde sa mali usadiť ako grécky kmeň Dórov. Podľa E. Sprockhoffa (1954,

² <https://www.shfa.se/> [12. 9. 2021]

103) tak bolo možné rekonštruovať náboženstvo v stredoeurópskej aj nordickej mladšej dobe bronzovej na základe neskorších paralel z antického Grécka. V súčasnosti je koncept pradórskej expanzie prekonaný, paradoxne je však pri rekonštrukcii náboženstva doby bronzovej „antický pohľad“ stále používaný (napr. *Podborský 2006*, 229), čo k jeho osvetleniu neprispieva.

Zvolené sledované kultúrne oblasti predstavujú aj istú paradigmatickú hranicu. Zatiaľ čo Egeida už prekročila prah literárnej civilizácie, stredoeurópsky a nordický kultúrny okruh ostáva naďalej súčasťou prehistórie. Obe vyčlenené oblasti sú zároveň vystavené rozdielnemu archeologickému prístupu – Egeida je skúmaná a vyhodnocovaná metódami klasickej archeológie, stredo- a severoeurópska oblasť sú doménou výskumu tradičnej pravekej archeológie. Rozdielnemu pohľadu podlieha aj výskum súdobého umenia. Klasická archeológia využíva historické a literárne pramene zanechané antickými autormi, epigrafické pamiatky ale aj báje a mýty, čím sa metodologicky odlišuje od všeobecnej, najmä pravekej archeológie. Dotýka sa viacerých vedných disciplín: klasickej filológie, v ktorej má svoje počiatky, dejín umenia, starovekých dejín, architektúry, antickej filozofie, numizmatiky, pravekej a včasnej historickej archeológie a pod., čo jej oproti tradičnej archeológii (nielen) pri výskume náboženstva poskytuje isté výhody. Samozrejme, v súčasnosti sa už aj v nej využívajú moderné prírodovedné metódy (*Shelmerdine 2010a*). Najjednoduchšie ju možno definovať ako archeológiu gréckej a rímskej kultúry. V slovenskom (a českom) bádani chronologicky zahŕňa obdobie od včasnej doby bronzovej v Egejskej oblasti až po neskorú antiku (*Bouzek/Ondřejová/Musil 2008; Hrnčiarik 2020; Shelmerdine 2010a*). Výskum náboženstva je tu naviazaný na kultúrnu kontinuitu (*Palaima 2010*) a preto je prirodzené a metodicky správne s opatrnosťou používať mladšie antické paralely. Ani tu sa však nevyhneme istému „euhemérizmu“, ktorý zvädza prisudzovať božstvám, ktorých mená sú zaznamenané už v lineárnom písme B rovnaké funkcie, ktoré majú v antickom Grécku (napr. *Rohde 1925*, 282–335). Na niektoré príklady (Apolón, Dionýzos) poukážeme nižšie.

V tradičnej pravekej archeológii sa naopak diskutuje, či je vôbec praveké „umenie“ umením, keďže plnilo iné ako estetické funkcie (prehľadne *Makky 2015*).

Medzi obomi prístupmi je v tomto prípade možné nájsť zhodu. Keďže minojská a mykénska kultúra sú síce literárne, ich písomné systémy však zachytávajú najmä účtovné záznamy, takže nedokážeme rekonštruovať ich slovesnosť, mytológie a ďalšie prvky „živej“ kultúry (*Dubcová 2018*, 1–4), ktoré by

umožnili predikonografický opis pseudoformálnej analýzy (*Dubcová 2018*, 15; *Panofsky 1981*, 33–41). Vlastný ikonografický rozbor a ikonologická interpretácia nám tak pre nedostatok vedomostí o živej kultúre ostávajú skryté. Preto je v tomto prípade možné prikloniť sa k postoju, ktorý k pravekému umeniu zaujíma tradičná archeológia. Je potrebné si uvedomiť, že v nasledujúcej analýze nejde primárne o interpretáciu sledovaných triád, aj keď v diskusii bez nároku na vyčerpanosť interpretačných možností niektoré postrehy uvádzam, ale o prítomnosť a používania formálne podobných symbolov.

Pred časom boli v hmotnej kultúre staršej doby bronzovej identifikované antropomorfné zobrazenia (*Jelínek/Valent 2019*), ktoré predtým neboli až tak v centre pozornosti z dôvodu ich abstrahovanej podoby. Keďže niektoré z nich sa v identickom stvárnení objavujú vytepané do plechu, odliate v kove alebo ako nálepy, či inkrustované na keramike, zvolil som pre ne menej frekventovaný význam termínu „ikonografia“, t. j. obrazové dielo (*Ivanová-Šalíngová/Maníková 1990*, 390). Ide tu o zloženie dvoch slov: „ikona“ – vo význame obrázkový symbol a „grafia“ – tu s významom slova tlač, kresba. Tento výraz je tak možné použiť aj v pluráli a hovoriť o „ikonografiách“, teda o dvojrozmerných zobrazeniach. Ide teda o iný význam, aký má len v singuláre používateľný termín „ikonografia“ – odvetvie dejín umenia, ktoré sa zaoberá námetom alebo významom umeleckých diel ale nie ich formou (*Panofsky 1981*, 33). Tu je slovo „grafia“ chápaná ako opis alebo zápis. Pri slove „ikonografie“ mám na mysli ich širší význam, vzhľadom na médium, na ktorom je, resp. z ktorého je zobrazenie vytvorené. Okrem toho môže zobrazenie božstva svojím odevom predstavovať aj rituálny špecialista (nielen) pri výkone náboženskej činnosti. Keďže okrem umeleckého prvku predpokladám aj náboženský význam (porovnaj s *Lawson/McCauley 1990*, 183), používam termín „náboženské ikonografie“ (teda obrazové diela s náboženským významom), ktorý je dostatočne výstižný a obsiahly a zároveň primerane krátky. Preto, aby som oba termíny dostatočne v budúcnosti odlíšil, budem sa dôsledne pridŕžovať tohto dvojslovného termínu. Ostatne, je tak možné hovoriť o „ikonografii náboženských ikonografií“.

Častým motívom náboženských ikonografií v dobe bronzovej sú zobrazenia troch postáv (ľudských, živočíšnych, imaginárnych), tzv. triadických kompozícií.

V texte pracujem aj s termínom „praveké umenie“ alebo „umenie“ v hraniciach ako ho definoval D. Lewis Williams: „... praveké ‚umenie‘ je výsledkom spoločenskej a nie osobnej činnosti. Umenie plní spoločenské účely, aj keď s ním zaobchádzajú jednotlivci v sociálnych súvislostiach, aby dosiahli určité ciele. Mimo

Tabela 1. Prítomnosť jednotlivých porovnávaných triadických kategórií v skúmaných okruhoch.

	Triády Triad ♂	Triády Triad ♀	Triády v lodiach Triad in ships	Vtáčie triády Bird triad	Triády zmiešané Hybrid triad	Vtáčí démoni Bird demons ♂	Vtáčí démoni Bird demons ♀
Stredná Európa Central Europe	–	•	?	•	•	–	?
Egeida/Aegean	–	•	–	•	•	–	•
Nordický okruh Nordic Europe	•	•	•	•	–	?	–

sociálny kontext sa mu nedá porozumieť...“ (Lewis-Williams 2007, 57). Pracujem s konceptom, že náboženské ikonografie doby bronzovej v strednej Európe zobrazujú prvky reality (v dnešnom zmysle slova), ale aj prvky pravekej „reality“, teda emické výstupy kultúry (ako symbolického systému), ideológie, slovesnosti, produktov zmenených stavov vedomia a pod. (Jelínek/Valent 2019, 48).

METÓDA A CIELE KOMPARÁCIE

V texte porovnávam triadické zobrazenia v troch zvolených oblastiach. Analyzované oblasti sú pomerne rozsiahle a vytvorené, najmä stredoeurópska, umelo. Pri pohľade z väčšej výšky by mohli kvôli prechodovým oblastiam splývať, pri podrobnejšom pohľade by sme sa stratili v porovnávaní medzi menšími regiónmi s veľmi variabilnou frekvenciou nálezov a oveľa neistejšími výsledkami. Preto som pracoval s tromi, v archeologickej spisbe už tradičnými okruhmi, pričom je potrebné si uvedomovať, že hranice medzi nimi sú umelé a neostre, kde by sa mohli prípadné rozdiely alebo naopak zhody preukázať.

Prvoradá je prítomnosť alebo naopak absencia vybraných triadických náboženských ikonografií v niektorej zo sledovaných oblastí, ktoré sú vyjadrené v komparačnej tabuľke (tabela 1). Primárne som sa sústredil na výber triadických figurálnych motívov zastúpených (s výnimkou tzv. vtáčích démonov) v stredoeurópskej dobe bronzovej, ktorých výskyt som sledoval v ostatných dvoch vybraných oblastiach. Naopak, nesledoval som florálne triadické motívy, prípadne trojice štítov a ďalšie motívy, vyskytujúce sa vo východnom Stredomorí, keďže v ostatných oblastiach nemajú zastúpenie.

Okrem samotných zobrazení si všímam aj ich kontext (funerálny, sídliskový) alebo médium, ktorého súčasťou dané zobrazenie je (plastika, skalné umenie, šperk, nástenné umenie a pod.). Dôležité sú aj jemnejšie rozdiely, napr. pohlavie zobrazených figúr, ak je to možné, alebo či pochádzajú z mužského alebo ženského hrobu.

Primárnym cieľom práce nie je interpretácia sledovaných motívov. K niektorým možnostiam ich interpretácie sa vyjadrím v diskusii, nejde však o interpretáciu „za každú cenu“. Nesnažím sa ani o interpretáciu stredomorských a severských motívov, nesúvisia s primárnym cieľom štúdie. Je k nim dostupné množstvo erudovaných prác z ktorých citujem.

Cieľom analýzy je poukázať na podobnosť alebo rozdielnosť vybraných ikonografií a ich používania v jednotlivých sledovaných oblastiach, čo by malo preukázať ich kultúrnu spolupatričnosť a vzájomné ovplyvňovanie alebo naopak ich nezávislosť ako symbolických systémov.

KOMPARÁCIA

Antropomorfné triadické zobrazenia

Stredná Európa

Ludské postavy sú v európskej dobe bronzovej stvárňované od realistických po silne štylizované, v dvojrozmernej podobe sú zobrazené niekedy až po jednoduché geometrické obrazce z čiarok, bodiek alebo trojuholníkov. Všeobecne je možné povedať, že s realistickými stvárneniami sa stretávame najmä vo východnom Stredomorí a v nordickej oblasti. Kultúry stredoeurópskej oblasti výtvarný umelecký prejav nepreferovali a ak, uprednostňovali silno štylizované výtvarné stvárnenia. Nevymykajú sa tak príliš zobrazeniam z iných pravekých období v tomto regióne (napr. Kossack 1999; Novotný 2013; Šefčíková 2017).

Triadickú kompozíciu pozorujeme minimálne už od eneolitu na gynekomorfné nádoby z Balatonöszödu (Horváth 2014, 543, obr. 8: 3) a podobné trojité členenie vidíme aj na džbánkoch otomanskej kultúry doby bronzovej (Gedl 1999). Spravidla trojuholníkové triadické ryté a inkrustované motívy sú prítomné na hrobevej keramike v Maďarsku, napr. v Dunaujvárosi (Jelínek/Valent 2019, 51) a stretávame sa s ním na urnách aj v mladšej dobe bronzovej a dobe halštatskej (napr. Berg 1962, tab. 14: 1; Kujov-

Obr. 1. Triadické motívy na urnách a pohrebnej keramike. 1, 2, 4 – Žitavany-Kňažice (podľa Kujovský 2018); 3 – Dvorníky-Včeláre (podľa Lamiová-Schmiedlová 2009); 5, 6 – Dunaújváros (podľa Vicze 2011).

ský 2018, 308, tab. XX: 8; Lamiová-Schmiedlová 2009, 141, tab. 47: 6). Okrem triadických sa objavujú aj dve, štyri a prípadne viac trojuholníkových postáv. Každopádne sa zdá, že ide o fenomén vyskytujúci sa v stredoeurópskej dobe bronzovej kontinuálne (obr. 1).

Triády zobrazované na keramike sú spravidla stvárnené rytými motívami, pôvodne vyplnené kontrastnou inkrustáciou alebo žliabkovaním. Triadické zobrazenie ľudských postáv, resp. antropomorfných záveskov je aj na hrdle ornitomorfnej plastiky, zo staršej doby bronzovej, z Pákozdu-Várhegy (obr. 2: 1; Guba/Szeverényi 2007, 80 obr. 5). Tu však ide skôr o trojicu antropomorfných záveskov, ktoré má zobrazený vták zavesené na krku.

Triadické motívy na bronzovej industrii sa v strednej Európe objavujú už v staršej dobe bronzovej a nachádzame ich v rôznych podobách na niektorých typoch plechovej industrie.

Tradične uvádzané sú prestížne artefakty v podobe plechových klobúkov alebo ozdoby hlavy (*Bleichenhut*, *Kopfzierde*) pre ženské elity unterwöblingskej kultúry (obr. 2: 2; Jelínek/Valent 2019, 51; Neugebauer/Neugebauer 1996; Willvonseder 1935). Dosiaľ sa vyskytli len v štyroch kusoch (Unterwöbling, Franzhausen I) a sú na nich perličkovou výzdobou

zobrazené antropomorfné postavy. V niektorých prípadoch (Franzhausen I, hroby 110 a 727) sú tiež zostavené do triadickej kompozície.

Menej známe, ale rovnako dôležité, sú nálezy širších plechových členiek z Moravy a juhozápadného Slovenska (Jelínek/Valent 2019, s. lit.). Nachádzajú sa väčšinou v hrobách žien a v depotoch únětickej kultúry, prípadne v detskom hrobe alebo ako ojedinelý (?) nález (obr. 2: 3). Zdobené kusy sa koncentrujú najmä v širšom Pomoraví. Niektoré nálezy pôsobia ako produkty jednej dielne. Postavy sú štylizované na hranicu rozpoznania: hlavy sú tvorené rozetou, telo zobrazuje dlhá línia, postava je ukončená dvoma ramenami, ktoré vybiehajú z drieku a vytvárajú trojuholníkovitú základňu (Jelínek 2020, 19, 20; Jelínek/Valent 2019, 49, 50).

Pravdepodobne antropomorfné triadické zobrazenie pochádza aj zo zlatej plechovej náhlenice zo Szegedu-Gyálerét (V. Szabó 2019, 97–104) z mladšej doby bronzovej, pre niektoré jeho špecifickosti sa mu budem venovať nižšie.

Pri stredoeurópskych štylizovaných triadických zobrazeniach je problematické posúdiť pohlavie zobrazených postáv. Nachádzame ich však na prestížnych ženských symboloch spoločenského

Obr. 2. Antropomorfné triadické motívy. 1 – Pákozd; 2 – Franzhausen; 3 – Unín; 4 – Knóssos (podľa Niemeier 1989); 5 – Knóssos (podľa Vassilakis 2001); 6 – Bornhöved (podľa Pahlow 2006); 7 – Tanum-Fossum Tanum (podľa <https://www.shfa.se/>); 8 – Kurcewo (1–3, 8 podľa Jelínek/Valent 2019).

postavenia, v depotoch ženských garnitúr alebo na hrobovej keramike v ženských hrobách, resp. hrobách bez zbraní. S najvyššou pravdepodobnosťou ide preto o zobrazenia žien (Jelínek 2020, 21).

Egejská oblasť

Ženské triadické realistické zobrazenia nachádzame na minojských a mykénskych pečatidlách a nástenných maľbách (obr. 2: 4, 5), ale aj ďalších výrobkoch. Môžu spodobovať vtedajšie ženské elity alebo božstvá (Jelínek/Valent 2019, 67; Marinatos 1993, 108; Varberg 2015, 23).

Na pečatidlách nachádzame tri ženy v rôznych scénach – stoja za sebou pred oltárom, niekedy s rukou v modlitebnom geste, alebo sú obrátené spredu v tanečnej pozícii. Na iných je stredná postava väčšia, snáď ide o bohyňu alebo kňažku riadiacu obrad (Niemeier 1989, obr. 1: 1, 2, 20, 21; 5: 4; 6: 4–6). Iné zobrazenia trojíc predstavujú kombinácie mužov a žien (Niemeier 1989, obr. 5: 1, 2). Niektoré prstene tiež zobrazujú zmiešané trojice. Napr. na zlatom prsteni z Mykén je rituálna scéna, na ktorej sú dve ženy a muž (Tully 2020, 368, obr. 4).

Z paláca v Mykénach pochádza slonovinová soška dvoch sediacich žien/bohýň, držiacich sa okolo krku, s božským dieťaťom pri kolenách (Castleden 2005, 144, obr. 6.1). Podobne je koncipovaná plastika dvoch ženských terakotových figúriek typu „Φ“, ktoré nesú na pleciah detskú postavičku.³

Z freskového umenia by sme medzi triadické motívy mohli snáď zaradiť tzv. Dámy v modrom z Knóssosu (obr. 2: 5; Vassilakis 2001, 200). Freska je však z veľkej časti rekonštruovaná a pôvodný počet postáv nie je s istotou známy. Z uvedeného prehľadu je možné usúdiť, že antropomorfným triádám najmä v mykénskom a minojsko-mykénskom prostredí dominujú ženské triády. Evidentne však ide o zobrazenia s rôznymi naratívmi.

Nordický okruh

Z nordického okruhu poznáme triadické zobrazenie na plechovom diadéme z depotu z Kurcewa v Pomoransku (obr. 2: 8; Blajer 1990, 202, tab. L: 5). Zriedkavý motív troch ženských postáv sa objavil na keramickej dóze v bohatom ženskom hrobe v Bornhöved v severnom Nemecku (obr. 2: 6; Pahlow 2006, tab. 36). Zdá sa, že tu ide o motívy blízke stredoeurópskym, pretože v nordickom skalnom umení sa samostatné ženské triády neobjavujú. Tiež sa oba motívy nachádzajú v hraničnej oblasti severského a stredoeurópskeho kultúrneho okruhu. Taktiež ich

nenachádzame na inom médiu. V skalnom umení sa zriedkavo objavujú trojice mužov, bojovníkov, (obr. 2: 7) alebo zmiešané trojice na lodiach, ktorým sa budem venovať nižšie.

Antropomorfné triády v bárkach

Stredná Európa

Antropomorfné triády v bárkach v Karpatskej kotline nepoznáme, aj keď aj tu sa objavujú motívy podobné zrkadlovým loďkám sprevádzané trojicou abstraktných obrúbených vypuklín, snáď solárnych motívov na plechových čelenkách (Jelínek/Valent 2019, obr. 12 A). Osobitú skupinu predstavujú zlaté náramky so zrkadlovým stvárnením lodíc a trojicou pupčekov (V. Szabó 2015, 130, 131, III.55–III.57).

Liaty závesok z Marhane (obr. 3: 1; Furmánek 1982, 332) zobrazuje pravdepodobne podobný motív s trojicou trojuholníkovitých postáv (?), aj keď analogické kusy z východného Slovenska a z Nádudvaru z Maďarska (Jankovits 2017, 416, tab. 80: 3023; Podborský 2012, 208) s vyrytými vlnovkami ukazujú snáď na loďku na vodnej hladine. Dierky na záveskoch naznačujú, že bývali kombinované s ďalšími garnitúrami. Konkrétne marhaňský sa našiel s jedným listovitým a dvomi lievikovitými záveskami (Furmánek 1982, 332).

Egejská oblasť

Na pečatidlách sa výnimočne nachádza zobrazenie lode s ľudskou postavou, (obr. 3: 2; Niemeier 1989, 182, obr. 6: 7, 8), ale s trojicou ľudských postáv nie sú známe.

Nordický okruh

Antropomorfné triády nachádzame na plechovej industrii zobrazené v značne štylizovanej polohe na loďkách v zrkadlovom stvárnení. Poznáme ich z plechovej industrie, diadémov a opaskov predľužickej kultúry v Poľsku (Valent/Jelínek 2020, 578). Pôsobia ako ikonografická skupina s vlastným zrozumiteľným významom. Prevedením sa odlišujú od figurálnych scén známych zo severského skalného umenia alebo od zobrazení na britvách (napr. Bradley 2006; Podborský 2006, 234, tab. 58).

Triády na lodi v zreteľnejšom a rozmanitejšom stvárnení nachádzame v skalnom umení severskej doby bronzovej. Oblúbení sú „traja bojovníci“, tento-

³ https://commons.m.wikimedia.org/wiki/File:Group_of_three_phi-shaped_figures-MNE_1007-IMG_3118-gradient.jpg?fbclid=IwAR0ny6-aYwo2Xsv4sNZCBNu5Yq6lFsPZWONoR8o61E_egkU94-PvpFx7cps [12. 9. 2021]

Obr. 3. Lode a triadické motívy. 1 – Marhaň (podľa *Furmánek* 1982); 2 – Kréta (podľa *Niemeier* 1989); 3 – Lysekil-Backa Brastad; 4 – Lysekil-Backa Brastad; 5 – Tanum-Sotetorp Tanum; 6 – Tanum-Bro Utmark Tanum; 7 – Tanum-Lilla Arendal Tanum (3–7 podľa <https://www.shfa.se/>).

raz cestujúci na lodi (obr. 3: 3). Výnimočný je motív z Lysekil-Backa Brastad (obr. 3: 4), kde je medzi dvomi neurčiteľnými postavami zrejme zobrazená tehotná žena.

Zvlášť efektne sú zobrazenia s dvomi ozbrojenými a akrobatkou preskakujúcou ponad loď zo Sotetorpu (obr. 3: 5). Okrem skalného umenia skok cez loď zrejme predstavovali aj plastiky z Grevensvænge (Kaul 2007, 73), usporiadané do kompozície azda na drevenom modeli lode. Soška akrobatky by mohla predstavovať bohyňu úsvitu (býva stotožňovaná s Venušou) alebo Slnka a sošky bojovníkov dvoch božských blížencov, ktorí pomáhajú Slnku pri úsvite, ako rekonštruujú K. Kristiansen a T. B. Larsson (2005, 306–308).

Skoky cez loď spodobujú aj ďalšie skalné obrazy, napr. v polohe Lilla Arendal v Tanume. Tu však okrem spodobení skoku nad loďou nachádzame aj zobrazenia lodiek s mužskými postavami, alebo postavami kde nie je možnosť určiť pohlavie, alebo s rukami v adoračnom geste (obr. 3: 6), ale najmä tri rovnaké postavy so štítlami s akoby vtáčimi, kačacími, hlavami (obr. 3: 7), ktoré však zrejme majú iný význam ako skoky cez loď. Uvádzajú k ďalšiemu typu triadických zobrazení v dobe bronzovej: ornitoantropomorfným triádám.

Zoomorfné a hybridné triády

Túto kategóriu tvoria triadické kompozície tvorené spravidla ľudskou, resp. čiastočne ľudskou postavou v strede, sprevádzané po bokoch dvomi zvieracími, vtáčimi alebo fantastickými postavami.

Stredná Európa

Do tejto skupiny nálezov je možné priradiť rytiny na črepoch z Nitrianskeho Hrádku (obr. 4: 1, 2; Paulík 2000, 31, obr. 1: 6, 11). Ide o dva pôvodne inkrustované črepy s cikcakovitými motívami a jednou alebo tromi zvislými líniami v strede. Identický motív pochádza aj z džbánu z Ostojičeva (obr. 4: 3). J. Paulík spája cikcakovité motívy so zápasiacimi žrebcami. Ako analógiu k nim uvádza podobnú scénu z Radovanu (Paulík 2000, 31), kde má byť medzi koňmi umiestnený ženský motív. Autor má zrejme na mysli kosoštvorcový symbol ženského pohlavného orgánu. Publikovaný obrázok je nečitateľný a autor ho necituje dostatočne na to, aby sa dal nájsť jeho pôvodný zdroj. Domnievame sa, že jednoduché alebo trojité línie z Nitrianskeho Hrádku a Ostojičeva predstavujú mimoriadne štylizovanú ľudskú (ženskú?) postavu, resp. tri postavy, medzi dvomi vzpínajúcimi sa koňmi.

Egejská oblasť

Zobrazení tohto typu je v Egejskej oblasti veľké množstvo v rôznych prevedeniach v maľbe či plastike.

Hlavná, spravidla ženská postava býva obklopená dvojicou zvierat, vtákov (obr. 4: 4, 5), alebo mýtických tvorov, ako sú napr. gryfovia (obr. 4: 6; Vassilakis 2001, 182). Motív gryfa pochádza z Egypta alebo z blízko-východného vnútrozemia, ale spojenie postavy s gryfom ako samostatný motív, alebo lemovanie postavy z oboch strán gryfmi sú pravdepodobne egejské. Býva zobrazený na freskách, ale najmä na pečatidlách (Dubcová 2013, 164). Z Knóssosu poznáme aj trón pre živú osobu, obklopený z každej strany freskou s ležiacim gryfom (Vassilakis 2001, 227). Rovnakú pozíciu majú aj hady v rukách známych fajansových sošiek (obr. 4: 7). Okrem ženských postáv je na pečatidlách známy motív hrdinu bojujúceho s levmi, resp. inými šelmami (obr. 4: 8, 9). Zaujímavé sú aj zobrazenia triád psovitých šeliem, resp. hybridných bytostí (tzv. Minojských géniov) a ženskej postavy so zvieracou hlavou, sprevádzanou dvomi vtákmi (obr. 4: 10–12). Ústredná postava, ktorá je lemovaná dvoma ďalšími postavami po oboch stranách, teda predstavuje kanonický motív v umení východného Stredomoria. Triadickú plastikú predstavuje aj rhytón v podobe voza s vozatjom a tromi hlavami hovädzieho dobytky – býkov alebo volov (Prent 2005, obr. 9a).

Nordický okruh

Zobrazení tohto typu sa v škandinávskej dobe bronzovej pravdepodobne nenachádza.

Ornitoantropomorfné triády

Stredná Európa

Triády spodobujúce vtákov alebo ľudí s čiastočne vtáčimi atribútmi nachádzame taktiež v rôznorodých vyobrazeniach, predsa však zaraditeľných do klasifikačných zoskupení. Môže ísť o snahu antropomorfizovať skutočných vtákov alebo o montážne atribúty kontra intuitívnych bytostí. Tieto postrehy je potrebné mať na pamäti aj pri ostatných sledovaných oblastiach.

Istý „zmiešaný“ ľudsko-vtáčí dojem vyvoláva aj vyššie spomenutá ornitomorfna nádoba s tromi inkrustovanými antropomorfnými záveskami z Pákozdu. Ornitoantropomorfný charakter má askos z pohrebiska v Tiszafüred-Majoroshalom v Maďarsku (obr. 5: 1; V. Szabó 2015, 117, III.28), kde má nádoba tvar vtáka, ale na hrdle nádoby je modelovaná ľudská tvár.

Obr. 4. Zoomorfné a hybridné triády. 1, 2 – Nitriansky Hrádok; 3 – Ostojičovo (1–3 podľa Jelínek/Valent 2019); 4 – neznáma lokalita (uložené v British Museum London); 5 – Vapheio; 6 – Jalyos; 7 – Knóssos (podľa Marinatos 1993); 8 – Phigalia (?); 9 – Pediados (?), Kréta; 10 – neznáma lokalita (uložená v British Museum London); 11 – Knóssos; 12 – Mykény (4–6, 8–12 podľa Dubcová 2018).

Obr. 5. Ornitoantropomorfne motívy. 1 – Tiszafüred-Majoroshalom (podľa V. Szabó 2015); 2 – Szeged (podľa V. Szabó 2019); 3 – Dupljaja (podľa Jelínek/Valent 2019); 4 – Knossos; 5 – Axos; 6 – Kato Zakros; 7 – Faistos (podľa Marinatos 1993); 8 – Pylos; 9 – Mykény (4–6, 8, 9 podľa Dubcová 2018); 10 – Tanum-Kallsängen Bottna; 11 – Strömstad-Ånneröd Skee; 12 – Vingen-Bakkane; 13 – Tanum-Kallsängen Bottna (10–13 podľa <https://www.shfa.se/>); 14 – Glasbacka (podľa Ahlqvist/Vandkilde 2018).

Vtáacie rysy majú aj postavy z keramických vozíkov z Duplajae (obr. 5: 3), s hlavami modelovanými do zahroteného zobáku a veľké oči na bokoch hlavy. Zaujímavé je, že hlavy vezených postáv sa nepodobajú kačacím hlavám vtákov v záprahu.

Zrkadlovo zobrazenú štylizovanú triádu ľudských, zrejme okrídlených postáv, je možné vidieť aj na zrejme votívnej zlatej náhlenici zo Szegedu (obr. 5: 2; V. Szabó 2019), kde výrazné volúty na vrchole trojuholníkovitých postáv evokujú viac krídla ako horné končatiny.

Egejská oblasť

Triády humanoidných postáv s vtáčimi tvármi poznáme v Egejde najmä z Kréty. Zobrazenia sú rôznorodé a ľudské a vtáacie znaky sa objavujú v rôznych pomeroch – od vtákov v „ľudských“ postojoch po ľudí s vtáčimi hlavami alebo krídlami namiesto rúk (obr. 5: 4). Podrobne sa nimi zaoberala V. Dubcová (2020). Známe sú zobrazenia vtáčích démonov mužského pohlavia, ale najfrekvencovanejšie sú zobrazenia démonov ženského pohlavia (obr. 5: 5, 6; Dubcová 2020, 210). Objavujú sa na pečatidlách, nie na freskách. Zrejme tak zobrazujú menšie božstvá, akýchsi „okrídlených anjelov“, zakorených v „ľudovej viere“ (Dubcová 2020, 217). V triadickom zobrazení sa vyskytujú ako ženské bytosti s vtáčimi tvármi na obetnom stolíku (obr. 5: 7) a namaľované v miske z Faistu (Marinatos 1993, 148–150, obr. 119; 120).

Pri ďalších zobrazeniach máme menej interpretačnej istoty. Na prsteni z hrobu tzv. Gryfieho bojovníka z Pylu (obr. 5: 8; Davis/Stocker 2016, 641; Younger 2020, 77, obr. 12) je zobrazená triáda troch ženských postáv s tromi ženskými postavami, ktorým krídla vyrastajú z akéhosi venca, ktorý majú okolo krku. Autori nálezu (Davis/Stocker 2016, 640) uvádzajú, že ide o šál a je chybou ho prirovnávať ku krídlam. Je problematické posúdiť, či ide o okrídlenú postavu alebo akýsi odznak/súčasť odevu, ktorý koniec koncov mohol krídla napodobňovať. Podobné zobrazenie je aj z ďalších pečatí (obr. 5: 9; Niemeier 1989, 182, obr. 6: 5, 6).

Nordický okruh

V severskom skalnom umení sú doložené okrídlené postavy z Tanum-Kallsängen Bottna. Snáď ide o triadické zobrazenie – tri okrídlené postavy sú ryhou oddelené od štvrtej dvojhlavej okrídlenej postavy (obr. 5: 10). Pri rôznych činnostiach bývajú zobrazení jednotlivo (obr. 5: 11, 12, 13). Takmer výlučne ide o mužské zobrazenia. Triadické zobrazenie s akoby vtáčimi, kačacími, hlavami pochádza z Tanum Arendal (obr. 3: 7),

kde sa tri postavy so štítlmi plavia na lodi. Okrem skalného umenia je možné sa stretnúť aj s jednotlivými ornitoantropomorfnými bronzovými plastikami (obr. 5: 14).

Ornitomorfné zobrazenia

Stredná Európa

S vyobrazením vtákov sa v Karpatskej kotline a širšej stredoeurópskej oblasti stretávame prakticky počas celej doby bronzovej, aj keď frekvencia ich výskytu je v jednotlivých kultúrach a regiónoch rôzna. Vyskytujú sa v podobe: keramických hrkállok, nádob a askoi, keramických figúrok a aplikácií a rytín na nádobách. Hrkálky a nádoby sú z keramických nálezov najpočetnejšie (Maričević 2017, 91). Obvykle sa v hrobách objavujú jednotlivo, ale z pohrebísk severopanónskej kultúry s inkrustovanou keramikou pochádzajú hroby, kde sa našli po tri kusy (Királyszentiván, Veszprém-Tiszi lakások), resp. päť kusov (Kaposvár-Toponár) ornitomorfnych hrkállok v jednom hrobe (Kiss 2012, 79). Majú čiastočne antropomorfný charakter – nohy majú sčasti ľudský tvar a plastiky z Királyszentivánu ich majú ozdobené inkrustovanými nánožníkmi. Výzdoba ich chrbta je naozaj vizuálne podobná „znakom egejskej keramiky“ (Paulík 2000, 43) avšak ide o tak jednoduché kompozície križiacich sa línií, že je problematické ich dávať do súvisu.

Vtáacie zobrazenia v hmotnej kultúre doby bronzovej dopĺňajú kovové závesky, ihlice, ale najmä rytiny na bronzových predmetoch alebo perlovcová výzdoba na plechovej industrii.

Symbolika doby bronzovej sa v archeológii zúžila na symboliku vodného vtáka, ako sú kačice husi alebo labute. Sčasti je to preto, že tieto druhy patria naozaj k najčastejším nálezom v hmotnej kultúre. Medzi nálezmi je možné identifikovať aj ďalšie druhy, ktoré tiež mali svoj špecifický symbolický význam či významy. Napr. z Nižnej Myšle pochádza plastika orla (Olexa 2003, 82, tab. XXII: 2; F25) pričom sú známe aj ďalšie pokusy o identifikáciu jednotlivých druhov, a dokonca aj ich klasifikácia ako atribútov jednotlivých „antických“ božstiev (Ilon 2019, 46). Identifikácii neprispieva silná štylizácia zobrazovaných vtákov (Maričević 2017, 107).

Z triadických ornitomorfnych zobrazení patrí k najstarším zobrazením troch vodných vtákov na džbánu z opevnenej osady v Nižnej Myšli (obr. 6: 1; Olexa 2003, 87, obr. 35). Ďalšia vtáčia triáda na nádobe pochádza z bronzovej šálky z depotu v Nadape, kde sú nad uškami nádoby upevnené dve trojice vodných vtákov (obr. 6: 2; Makkay 2006, 178, tab. XXX). Ďalšie trojice vtákov nachádzame na takých prestížnych predmetoch ako sú zákolníky

Obr. 6. Ornitomorfne motívy. 1 – Nižná Myšľa (podľa Olexa 2003); 2 – Nadap (podľa Makkay 2006); 3 – Königsbronn (podľa Pankau 2013); 4 – Staudach (podľa Schumann 2017); 5 – Bobrovec (podľa Novotná 1993); 6 – Malpensa; 7 – Podgorjany (podľa Kemenczei 1988); 8 – Șimleu Silvaniei (podľa Bader 1991); 9, 10 – Desmonta (6, 9, 10 podľa Clausing 2002); 11 – Karphi (podľa Prent 2005); 12 – Mykény (podľa Dubcová 2018); 13 – Kréta (podľa Binnberg 2019); 14 – neznáma lokalita (uložené v Metropolitan Museum of Art; podľa Diogo de Souza/Kesser Barcellos Dias 2018); 15 – Knóssos (podľa Vassilakis 2001); 16 – Lysekil-Backa Brastad; 17 – Tanum-1 Aspeberget Tanum; 18 – Tanum-Lilla Arendal 2 Tanum (16, 18 podľa <https://www.shfa.se/>); 19 – Wismar (17, 19 podľa Kristiansen 2018); 20 – Skallerup (podľa Jensen 1979).

Obr. 7. Súčasti vozov a postrojov, spona so solárnym motívom, kultové vozíky s ojnícou. 1 – Frankfurt a. O.-Drossen; 2 – Krivoklát (podľa Novotná 2001); 3 – Burg a. d. Spree; 4 – Egemose; 5 – Brzeźniak (1, 3, 5 podľa Podborský 2012); 6 – Skjerne; 7 – Clermont-Ferrand; 8, 10 – Heegermühle; 9 – Charleville; 11 – Gammertingen; 12 – Hart an der Alz (4, 6–12 podľa Pankau 2018).

a ďalšie súčasti dvojkoľosového voza (obr. 6: 3–5; *Novotná* 1993, 62; *Pankau* 2018; *Schumann* 2017, 155, obr. 11) a mečoch (obr. 6: 7, 8; *Bader* 1991, tab. 54: 376; *Kemenczei* 1988, 468, tab. 51). Vtáčie triadické motívy sa objavujú aj na chráničoch holení v strednej Európe a severnom Taliansku (obr. 6: 6, 9, 10; *Clausing* 2002). Ide o nehrobové predmety stredoeurópskych populnicových polí a je ich zrejme možné spájať s bojovníckymi elitami. K nim je snáď možné priradiť aj tri exempláre liatych „nášiviek“ (do úvodu zaviedol autor) s trňom, zobrazujúcich motív presýpacích hodín, na ktorom stojí vodný vták, ktoré sú súčasťou depotu pilinskej kultúry z Košických Olšian (*Mirrošayová* 1998–1999, 126, obr. 9). Tri liate terčíky v tvare presýpacích hodín a jeden v tvare vodného vtáka, opatrené trňmi, pochádzajú z mohyly čakanskej kultúry v Lužanoch (*Paulík* 1969, 24, obr. 16: 1–4). Keďže ide o obsah žiarového hrobu, ich pôvodný počet nie je istý. Autor ich interpretuje ako ozdobné súčasti štítu (*Paulík* 1969, 40–46).

Dvojica vodných vtákov ťahá aj jeden z najvýraznejších náboženských symbolov stredoeurópskej doby bronzovej – jeden z vozíkov z Duplajje (obr. 5: 3). Tretí vták sedí na prednej časti voza, takže je možné uvažovať o triadickom zobrazení. Postavička na vozíku, aj vozík, nesú solárne symboly a už tradične býva interpretovaná ako slnečné božstvo. Na inom mieste ju dávame do súvisu s jazykovedne rekonštruovanou slnečnou bohyňou Séhul (*Valent/Jelínek* 2020, 580). Vtáky v rôznom počte ťahajúce voz so slnkom v podobe špirálovej ružice v strednej Európe zobrazujú aj spony typu Krivoklát (obr. 7: 2; *Novotná* 2001, 371, obr. 9).

Ďalšie nálezy vtáčích triád, resp. viacerých vtákov, predstavujú tzv. vozíky s ojnicou (*Deichselwagen*), kde sprevádzajú jedného, dvojicu alebo trojicu (*sic!*) „rohatých hadov“ (obr. 7: 1, 3, 5; *Podborský* 2012). Netvory majú niekedy kačiacu hlavu a rohy, čo môže naznačovať ich spätosť s vodným prostredím. Pripomínajú tak vodných drakov, zlodejov dažďa a protivníkov hromovládnych božstiev v indoeurópskych mytológiách. Tuľajovitá nákončia v podobe vodných vtákov a „drakov“, s kačacou hlavou a tromi rohmi, alebo sprevádzaných vtákmi pochádzajú aj z naozajstných, zrejme ceremoniálnych, vozov z viacerých lokalít strednej, severnej a západnej Európy (obr. 7: 4, 6–12; *Pankau* 2018, obr. 2). Fantastické zvieratá, zložené z vtáčích a ďalších zoomorfných prvkov, predstavujú aj rôzne askoi (*Podborský* 1982, 30–36).

Egejská oblasť

Zobrazenia vtákov sú vo východnom Stredomorí veľmi časté, z hľadiska druhov a spôsobov zobrazenia pestré, a zo sledovaných oblastí asi najviac

spracované. Poznáme ich z freskového umenia, pečatidiel, nádob a ďalších artefaktov. Priestorový a chronologický výskyt jednotlivých zobrazovaných druhov je rôznorodý, ale závisí aj na médiu, na ktorom sú stvárňované – napr. pre Krétu sú charakteristické vtáčie nádoby s holubicami a pre pevninu sú typické nádoby s vyobrazením vodného vtáctva (*Binnberg* 2019, 73). Pri iných druhoch hmotnej kultúry ale nie je toto rozdelenie také striktné.

Vo východnom Stredomorí nachádzame triádu (alebo vtákov vo dvojici, alebo len jedného/samostatne) na diadémoch ženských sošiek, snáď kňaziek alebo bohýň (obr. 6: 11; *Gaignerot-Driessen* 2014, 490, obr. 1). Podľa zobrazenia sa zdá, že ide o holubice. Zobrazenie ženskej postavy s tromi holubicami pochádza z šachtového hrobu III v Mykénach (obr. 4: 12). Z tepaného zlatého plechu je vytvorená postava nahej bohyně s troma holubicami (*Higgins* 1973, obr. 208). Je namieste otázka, či ide o zobrazenie identickej alebo podobnej bohyně.

Zaujímavým podobným ikonografickým dokladom je zlatý závesok z aigínskeho pokladu (*Castleden* 2001, 6, obr. 1), na ktorom je zobrazená mužská postava držiaca v rukách dve husi, ktorú sprevádza trojica neidentifikovateľných menších vtákov v oblasti nôh. Podobné výjavy, ale bez trojice vtákov, nachádzame na pečatidlách (obr. 4: 4, 5), kde sú však zobrazené centrálné postavy ženské. Venoval som sa im v subkapitole Zoomorfné a hybridné triády.

Rozšírené sú keramické askosy, ktoré zobrazujú jedného, niekedy dvoch vtákov. Jedinečná je trojitá nádoba z východnej Kréty (obr. 6: 13; *Binnberg* 2019, 51, obr. 5). Je teda pravdepodobné, že aj keď sú nádoby s holubicami rozšírené najmä na Kréte, trojica holubíc ako atribút (identickej?) bohyně bola známa aj v mykénskej kultúre. Symbolika holubíc vo Východnom Stredomorí je spojená so schopnosťou holubíc, resp. hrdličiek produkovať pri kŕmení mláďat tzv. hrvoľové mlieko a bývajú tak spájané so ženskou laktáciou – v širšom zmysle s plodnosťou a erotikou (*Binnberg* 2019, 54). Otázkou, či ide o rovnaké božstvo, ktoré má na diádeme tri makovice (*Gaignerot-Driessen* 2014, 490, obr. 1) uvoľňujúce mliečne bielu opiátovú šťavu, necháme teraz otvorenú.

Vodné vtáky nachádzame na ďalších nálezoch. Snáď vzácny doklad pradávnej reality a posvätný symbol zároveň, predstavuje fragment terakotovej plastiky s dochovanou trojicou spiacich husí na hlaviciach stĺpov svätyne zo Starého paláca v Knóssose (obr. 6: 15; *Vassilakis* 2001, 127). Tu však treba istú opatrnosť, lebo nevieme či ide o pôvodne kompletné zobrazenie.

Zaujímavé je, že vodné vtáctvo je často zobrazované na keramických larnakoch, ktoré sa používali ako truhly (*Dietrich* 1997, 32; *Higgins* 1973, obr. 145).

Viac istoty máme pri vázach z geometrického obdobia, kde bývajú vyobrazené pohrebne scény a vodné vtáky bývajú namaľované v bezprostrednej blízkosti pri mŕtvom (obr. 6: 14; *Diogo de Souza/Kesser Barcellos Dias 2018, 71*). Vtáctvo, často vodné, sa objavuje na krétsko-mykénskej keramike bežne a často aj v trojiciach (*Higgins 1973, obr. 138*).

Nordický okruh

Jednotlivé zobrazenia vtákov sú v skalnom umení časté. Zdá sa, že ide o rôzne druhy, ktoré dopĺňajú rôzne scény. V triadickej kompozícii sú tri vtáky z Lysekil-Backa Brastad (obr. 6: 16) s dlhými nohami, ale krátkymi zobákmi, netypickými pre brodivé vtáky. Stoja pred ležiacou ľudskou postavou, ktorá je podľa proporcií v pomere k vtákom oveľa menšia, snáď ide o dieťa (novorodenca? mŕtvolu?).

Ďalšie vtáky, niekedy zoradené do trojíc sprevádzajú slnečný kotúč ťahaný koňom, niekedy sprevádzaný ľudskými postavami (božskými blízcami) alebo sprevádzajúce samostatný kotúč (obr. 6: 17–19; *Kristiansen 2018, 70, obr. 1*).

Ani pri týchto prípadoch však nepôsobia ako „ťahače“ slnka, ako máme doložené v stredoeurópskom kultúrnom prostredí. Vo funkcii „ťahačov“ ich poznáme z vozíka s kotlom zo Skallerupu (obr. 6: 20; *Jensen 1979, 84*). Treba však podotknúť, že vozíky s kotlom majú inú funkciu než slnečné vozíky (*Bouzek 1977*) a zmienený vozík je v nordickej oblasti import, navyše použitý v inej funkcii (ako urna), než ho nachádzame v pôvodnej, stredoeurópskej, oblasti (*Jensen 1979, 84*).

Druhé rozlíšenie vtákov v tejto oblasti je kvôli výraznej štylizácii veľmi problematické, zdá sa však, že je pomerne pestré.

VYHODNOTENIE KOMPARÁCIE

Z uvedeného vyplýva, že vo všetkých troch sledovaných oblastiach sa stretávame s triadickými motívami. Skupiny, ktoré som vyčlenil, však poukazujú na ich rôznorodý výskyt (tabela 1) a poukazujú na trendy používania triadických zobrazení v hmotnej kultúre jednotlivých oblastí. V každej oblasti však prevažujú na inom médiu. V strednej Európe to boli najmä artefakty spoločenskej prestíže a hrobová keramika. V Egejde išlo najmä o palácové umenie elit a pečate, vyjadrujúce individuálny vkus a reprezentáciu vlastníctva. V nordickej oblasti dominuje skalné umenie.

Rôznorodé sú aj jednotlivé kategórie. Antropomorfné triadické zobrazenia v strednej Európe a v Egejde sú ženské, resp. prevažne ženské, v nordickom okruhu sú naopak typické mužské alebo

zmiešané zobrazenia. Ich rôznorodosť poukazuje na to, že zobrazujú viaceré naratívy. S ženskými triádami sa tu stretávame v kontaktnej zóne so stredoeurópskou oblasťou.

V nordickom okruhu sú triadické antropomorfné motívy viazané výrazne na zobrazenie postáv na lodi. Ide o mužské postavy bojovníkov, adorantov alebo zdá sa aj že zmiešané zoskupenia. Ikonické sú zobrazenia skoku akrobatky nad loďou a dvoch bojovníkov. Na území Pomoranska sa stretávame s podobnými motívmi zrkadlovo obrátených lodí a s triádami na plechovej industrii. V stredoeurópskom aj egejskom okruhu motív lode, resp. dvoch zrkadlovo obrátených lodí, nie je neznámy, ale nie je spájaný s trojicou ľudských postáv.

Zoomorfné triády zmiešané s antropomorfnými sa zriedkavo vyskytujú v strednej Európe, ale dominujú v najrôznejších prevedeniach v Egeide. V nordickom okruhu doby bronzovej absentujú.

Tzv. vtáčí démoni, resp. zobrazenia ľudí s ornitomorfnými prvkami, sa s výnimkou jednotlivých sošiek (napr. Dupljaja) v stredoeurópskom okruhu nevyskytujú. Azda najčastejšie ich vidíme v rôznom prevedení na pečatiach (ale nie na freskách) z Kréty. Pokiaľ sa dá určiť, v triadickej forme majú ženské pohlavie. V severskom okruhu sa objavujú skôr jednotlivo, najmä v skalnom umení. Zdá sa, že vždy ide o nadprirodzené bytosti mužského pohlavia.

Vtáčie triády sú rozšírené vo všetkých troch okruhoch, aj keď s rôznou frekvenciou. Trojice vodných vtákov v stredoeurópskom kultúrnom okruhu nachádzame na prestížnych predmetoch, nádobách, zbraniach, súčastiach zbroje a vozoch. V rôznych počtoch sú vodné vtáky doložené ako sprievodcovia mýtických postáv na kultových vozíkoch. Do tejto skupiny sme priradili aj zobrazenia fantastických zvierat – „drakov“, kombinovaných s vodnými vtákmi. Bývajú v niektorých prípadoch zobrazení v triádach – majú tri hlavy, alebo tri rohy alebo sú sprevádzaní dvojicou vtákov. Jednotlivé keramické plastiky nachádzame v sídliskovom materiáli ale aj v hroboch, tu však aj trojice plastík z Királyszentistvánu a Veszprému. Iné druhy vtákov sú ojedinelé a veľmi ťažko identifikovateľné.

V egejskom okruhu sa vyskytujú ako rôzne druhy na rôznych nálezoch – husi na plastike svätyne v Knóssose, ale ako triadické prevládajú holubice ako atribúty bohyně (závesok, diadém ľudskej plastiky, kovanie, askos?). Vodné vtáky v rôznom počte dominujú na larnakoch a pohrebnej keramike. Objavujú sa aj prepelice, lastovičky a ďalšie vtáky.

V severskom okruhu sú vtáky zobrazené na skalnom umení. V triadickej zobrazení je ojedinelá scéna z Lysekil. Samostatne sú zriedkavé, najmä sprevádzajú (niekedy v násobkoch trojíc) slnečný kotúč. Zdá sa, že ide o rôzne druhy zobrazených vtákov.

DISKUSIA, KRITIKA DIFUZIONIZMU, MOŽNOSTI INTERPRETÁCIE

Kritika difuzionistických predstáv

Podľa difúznej teórie by sme mohli jednoducho predpokladať, a archeológovia sa tohto omylu stále dopúšťajú, že stredoeurópske náboženské predstavy doby bronzovej vznikli práve pod vplyvom civilizacyjnych centier východného Stredomoria (napr. Bouzek 2005, 76; Podborský 2006, 224) a tento kultúrny vektor nadobudol takmer axiomatickú nadnesenosť (Vladár/Wiedermann 2020, 10, 11).

Realita však mohla byť a zrejme aj bola iná. Musíme si uvedomiť, že hypotéza o viac menej jednosmernom prúde civilizacyjnych výdobytkov z centra na periferiu v prípade kultúrnych symbolov, na čo v našom prostredí difúzna teória degradovala, jednoducho neplatí. Týmto spôsobom je v archeológii možné uvažovať o šírení technológií, akou bola v tomto období znalosť výroby bronzu, hmotných importov a ich miestnych napodobenín, ale nie o šírení náboženských predstáv a ich symbolov. Ich prenos funguje inak – ako presne, to je nielen v archeológii stále predmetom bádania (Jelínek 2020). V každom prípade je prenos založený na zložitej multilaterálnej interakcii mémov⁴ a génov. Nemôžeme sa opierať o pomerne naivné predstavy, že množstvo importov svedčí aj o preberaní náboženských predstáv. Množstvo tovaru z Číny, ktorý je k nám v súčasnosti importovaný, nijako na Slovensku nezvyšuje počty budhistov a konfucianistov. Rovnako mienka, že sem prišiel niekto z „civilizačne vyspelejšieho prostredia“ ako misionár stredomorských kultov tiež nepresvedčí. Takýmto dokladom by podľa historických paralel mohla byť kolonizácia, ale o nej nemáme v hmotnej kultúre doklady. Takýto masívny prílev obyvateľstva by zanechal aj genetické stopy, ale výskum zatiaľ nie je zameraný týmto smerom.

Pri vysvetľovaní difuzionistického paradoxu vysvetľovať náboženstvo stredoeurópskej doby bronzovej anachronickým antickým starogréckym náboženstvom si vypomôžem inou antickou paralelou – vzťahmi medzi rímskym impériom a germánskym svetom. Tieto dva kultúrne okruhy sa výrazne ovplyvňovali. Poznáme podrobne ich interakcie – vojenské konflikty, ale aj obchodné styky a politické kontakty. Napriek tomu sa z náboženského hľadiska ovplyvnili len málo (i keď oba náboženské systémy sú výsledkom spoločného praindoeurópskeho dedičstva). Dokážeme rozlíšiť

čo je „germánske“ a čo „rímske“ a nie je potrebné vysvetľovať jedno druhým.⁵

Modely bude potrebné odvádzať z historických a etnologických prameňov, a to aj zo „živých“ kultúr. Jedným z príkladov takejto interakcie v živej kultúre je dynamika vývoja poverových predstáv rumunských a vojvodinských Slovákov v porovnaní s ich pôvodnými oblasťami (Horáková 2011; 2012). Iným modelom by mohlo byť kopírovanie modelov moci, vládnutia, kontroly a ideológie mykénskej aristokracie stredoeurópskymi elitami (Klontza-Jaklová 2012, 196). Táto úvaha je však založená len na zbežnej podobnosti stredomorských rastlinných motívov so stredoeurópskymi kovovými záveskami, pričom nie je dávaný zreteľ na ich starší autochtónny vývoj. V budúcnosti by snáď tento model „kopírovania elit“ mohli potvrdiť genetické analýzy, v súčasnosti je problematické prestaviť si napr. politické sobášy medzi mykénskymi a severoeurópskymi elitami. Čo sa týka preberania zobrazení je v poslednej dobe spochybnený aj taký „klasický“ príklad mykénskeho kultúrneho vplyvu v Karpatskej kotline ako je špirálová výzdoba keramiky (Dietrich/Dietrich 2011).

Z nášho prehľadu vyplýva, že niektoré symboly v rôznych oblastiach sú síce vizuálne zhodné, v sociálnej sfére je s nimi ale manipulované rozdielne. Napr. triáda vodných vtákov v Egeide, resp. ich samostatné zobrazenia sa vyskytujú v rôznych, ale najmä funerálnych kontextoch. Naproti tomu v stredoeurópskej oblasti sa vtáčie triády objavujú na zbraniach, zbroji alebo súčiastiach voza, ale väčšinou v nefunerálnych nálezových situáciách. Je teda nanajvýš pravdepodobné, že symbolický význam vtáčej triády je v týchto oblastiach rozdielny, resp. prevažuje dôraz na iný z viacerých symbolických významov vodných vtákov.

Proti jednoduchej teórii difúzie kultúrnych symbolov môže svedčiť aj pasca pozitivizmu materiálnej kultúry. V zmysle, že symboly v archeologickej kultúre máme prítomné v okamihu, keď nájdeme nálezy, ktoré nesú ich zobrazenie. Proti tomu hovorí to, že symboly môžu byť súčasťou slovesnosti, ktorá môže, ale nemusí, mať odraz v hmotnej kultúre. Opäť môžu byť príkladom migrujúce vodné vtáky, ktoré sa v nami analyzovaných oblastiach nachádzali aj v čase, keď sa tu nevyskytoval zvyk zobrazovať ich v umení, ale mohli byť súčasťou slovesnosti. Preto aj keď sa v tejto oblasti objavila remeselná umelecká technológia (z civilizačne vyspelejšej oblasti?), miestne obyvateľstvo manipulovalo so svojimi symbolmi, prípadne manipulovalo

⁴ Napriek prekonanosti memetiky považujem termín „mém“ na tomto mieste za výstižný.

⁵ Ide mi samozrejme o vzťahy v prvých štyroch storočiach vzájomného styku. Vplyv kresťanstva na obe kultúry a včasnostredoveké preberanie výdobytkov rímskej civilizácie germánskymi štátmi pre zjednodušenie vynechávam.

s prevzatými zobrazeniami podľa svojich predstáv. Z dochovaných zobrazení sa zdá, že slovesná a mýtická zložka kultúry bola vo všetkých troch okruhoch pestrá a aj keď sú si niektoré motívy podobné, nedá sa potvrdiť, že by išlo o ich automatické preberanie z iných, civilizačne vyspelejších oblastí aj s ich symbolickým významom.

Nové východisko výskumu?

Východiskom vysvetľovania stredoeurópskych náboženských predstáv v praveku, prinajmenšom od neskorého eneolitu, by mohla byť komparatívna indoeuropeistika. Mimo jazykovedného porovnávacieho štúdia indoeurópskych jazykov sa do pozornosti bádateľov dostalo aj porovnávanie mytológie, resp. pseudohistoriografie indoeurópskych národov. Účelom komparácie je, podobne ako pri jazykovede, ktorá dokáže rekonštruovať pôvodný praindoeurópsky prajazyk, rekonštruovať pôvodné praindoeurópske náboženstvo. Jej priekopníkom bol francúzsky bádateľ *Georges Dumézil* (1997). Mimo iné vymedzil základnú triadickú (trojfunkčnú) štruktúru indoeurópskych panteónov, pričom klasický starogrécky panteón na čele so Zeusom pre ne nie je typický (*Djauša/Kronosa/Dia* sa ako henoteistické slnečné božstvo snažil presadzovať najmä *J. Paulík*, napr. 2003b). Napriek kritickým ohlasom, ktoré sú však postavené skôr na politickom zneužití alebo euheméristických postupoch (podrobne *Budil* 2000, 162–164) však indoeurópska komparatistika v akademickom diškurze pretrváva (*Puhvel* 1997; *West* 2007). Svoje miesto má v religionistických prácach aj v súčasnosti (napr. *Dynda* 2017; *Kozák* 2021).

V archeológii nebola príliš aplikovaná, aj keď *E. Sprockhoff* (1954, 110) chcel svoju teóriu potvrdzovať hľadaním paralel medzi antickou gréckou mytológiou a germánskym folklórom, a takisto *J. Paulík* (napr. 2001) hovoril o náboženstve Indoeurópanov.

Stepný pôvod indoeurópskych populácií sa tušil už dávnejšie (*Budil* 2000, 76; *Grigoriev* 2002; *Mallory* 1989; *Pleiner/Rybová a kolektív* 1978, 49–51, 316–319), potvrdený bol v posledných rokoch aj geneticky (*Kristiansen a i.* 2017).

K výskumu náboženských predstáv v dobe bronzovej v Európe s použitím súdobých literárnych civilizácií a indoeurópskej perspektívy významne prispeli *K. Kristiansen* a *T. B. Larsson* (2005). Taktiež poukázali na neúnosnosť myšlienky jednosmerných kultúrnych vplyvov.

V našej archeologickej spisbe sa venovali čiastkovým témam božských blížencov *M. Neumann* (2020) a *P. Jelínek* (2016). Ďalšie články sa venujú triadickým motívom v stredoeurópskej staršej dobe

bronzovej (*Jelínek/Valent* 2019) a stredoeurópskemu slnečnému božstvu (*Valent/Jelínek* 2020; *Valent/Jelínek/Lábaj*, v tlači). Použitie komparatívnej metódy na archeologický materiál je samozrejme zložité a nedá sa aplikovať komplexne. Hmotná kultúra (aspoň zatiaľ) nepotvrďuje, že „to skutočne bolo tak“ ako rekonštruuje komparatistika, ale že medzi jej zisteniami a archeologickými nálezmi je minimálne korelácia (*Jelínek* 2020). Na jednu stranu však môže komparatistika vymedziť mantinely pre archeoreligionistické bádanie, na druhú stranu archeologické nálezy čiastočne potvrdzujú závery komparatistov.

V dobe bronzovej už bola väčšina Európy indoeuropeizovaná. Indoeurópske etniká sa dostali aj na Predný Východ, do Anatólie, na grécku pevninu a aj na Krétu (*Finkelberg* 2005; *Renfrew* 1998). Je preto pravdepodobné, že niektoré náboženské predstavy sú tu príbuzné so stredoeurópskymi, ale nemusia ísť nutne o vplyv jednej oblasti na druhú (striktne v oblasti náboženstva), podobnosti pramenia zo spoločného praindoeurópskeho základu. Treba si však uvedomiť, že rekonštruovaný indoeurópsky panteón božstiev je len ideálny, v dobe bronzovej už prešiel istým vývojom a jeho stopy v hmotnej kultúre sú nejednoznačné.

Svet Egeidy napriek tomu že bol v mnohých ohľadoch vyspelejší, zrejme ovplyvňoval z náboženskej/symbolickej stránky technologicky a civilizačne menej vyspelé oblasti strednej a severnej Európy menej, než ako by sme na základe difúznej teórie predpokladali.

Aj bez teórie o pradórskom sťahovaní podľa *J. Bouzka* (*Bouzek/Kratochvíl* 1994, 18; *Bouzek/Ondřejová* 2004, 13, 14) tomu mohlo byť v neskoršej dobe bronzovej a staršej dobe železnej aj naopak a kontinentálne európske kultúry výrazne prispeli k duchovnému rozvoju klasickej gréckej kultúry (kulty Dionýza a Apolóna údajne „zo severu“), čo by svedčilo práve proti difúznej teórii (v jej degradovanom poňatí), aj keď samozrejme špecifiká týchto kultov v ich „klasickej“ podobe sa vykryštalizovali v gréckej spoločnosti, a to, čo (ak vôbec) bolo na týchto kultoch „pôvodné“ v ich „vlasti“, nie je možné určiť.

Čo sa týka Apolóna, jeho pôvod sa hľadá v Malej Ázii (*Hošek* 2004, 69, 70), ale najmä vďaka interpretácii *E. Sprockhoffa* (1954, 68), ktorý interpretoval nález vozíka z Duplaj ako Apolóna, mu viacerí bádatelia (napr. *Bouzek* 1977; *Švecová* 2004) pripisujú stredoeurópsky pôvod, resp. píše o stredoeurópskom slnečnom božstve apolónskeho typu. Kedy sa však objavuje v gréckom kulte nie je úplne jasné. V lineárnom písme B je na tabuľke Pylu, datovanej do 13. stor. pred n. l., uvedený ako Pa-ja-wo/Paión (*Bartoněk* 1983; *Puhvel* 1997, 156), boh liečiteľ, jeden

z neskorších prívlastkov Apolóna. V Homérovej Iliade je uvedený ako ochranca Tróje, čo by poukazovalo na jeho predpokladaný maloázijský pôvod. Má tu najmä funkciu lukostrelca, zosielajúceho mor na Achájcov. V českom preklade Vaňorného je mu na dvoch miestach daný prívlastok *světlorodý* (Homéros 1934, IV: 100, 119), čo by poukazovalo na jeho solárnu funkciu aj „východný pôvod“. V skutočnosti ale ide o anachronický preklad, v origináli ide o *Λυκηγενεΐ*, čo značí „zrodený v Lýkii“ (územie na juhu Malej Ázie), čo znova potvrdzuje maloázijský východný pôvod.⁶

V neskorších, tzv. Homérskych hymnoch⁷ pochádza Apolón z ostrova Délos, stále na východ od gréckej pevniny. Boha Apolóna, ktorý odletel a vrátil sa do Delf vo voze ťahanom labuťami, prvý uviedol ranný lyrický básnik Alcaeus z Mitylény (c. 625/620–c. 580 pred n. l.), takže táto predstava je v Grécku pomerne neskorá (Hard 2004, 148). Dokonca v básni, aspoň podľa dochovaného prepisu od Himeria (Gagné 2021, 132), išlo o jednorazovú udalosť, a teda Apolón sa k Hyperborejcom nevracal rok čo rok. Rovnako je problematické určiť, či autor mohol byť inšpirovaný „vplyvmi“ z Karpatskej kotliny alebo inými „severskými“ náboženskými predstavami. Každopádne nejde o pôvodnú Apolónovu charakteristiku. Skôr je preceňovaná bádateľmi snažiacimi sa interpretovať solárnu symboliku kultúr popolnicových polí doby bronzovej s prvenstvom E. Sprockhoffa (1954, 68).

Kult Dionýza je známy už z mykénskeho obdobia. Podobne sa na tabuľke z Pylu objavilo aj meno Dionýza s významom „Syn Diov“ (Bartoněk 1983, 213; Rutherford 2013, 271). Okrem mena ale nie je z mykénskeho obdobia o ňom nič bližšie známe, takže jeho neskorší mýtický trácky pôvod je v tomto čase nedoložitelný. Jeho severský (trácky) pôvod nie je u Homéra (1934, XIV: 325) doložený, spomína sa ako syn Dia a thébskej princeznej Semely. Naopak, uvádza sa jeho vpád do Trácie a konflikt s tamojším kráľom Lykúrgom (Homéros 1934, V: 130–140).

Jeho severský pôvod je teda len dohad. Pravdepodobne ide o neskoršie *interpretatio graeca* podobných tráckych božstiev – Semelé je trácka bohyňa zeme.

Mená, resp. prívlastky niektorých neskorších antických božstiev sú teda doložené už v lineárnom písme B, ale či ide o božstvá s rovnakými funkciami aké mali v Homérových eposoch alebo neskôr v antickom období je predmetom úvah s väčším (Palaima 2010), alebo menším (Rutherford 2013, 272) optimizmom. Hoci však o ich podobe nemáme

dost informácií, predchádzajú predpokladanému sťahovaniu Pradórov (napr. Drews 1988, 203–221; Paulík 1993) a o ich karpatskom pôvode nie sú žiadne indicie. V každom prípade ide o euhemérizované emické výstupy antickej kultúry, ktoré je exaktne problematické potvrdiť.

Samozrejme je pravdepodobné, že Apolón ako indoeurópske božstvo (Gershenson 1991) mal svoje náprotivky aj v stredoeurópskej a nordickej oblasti. Išlo by však o bojovné a liečiteľské božstvo s nesolárnym charakterom.

Naopak Dionýzos má charakter tzv. umierajúceho a zmŕtvychvstávajúceho boha, typického pre Stredomorie, Egypt a Blízky Východ (Frazer 1994).

Možnosti interpretácie antropomorfných triád

Triadické koncepty sú všeobecne doložené a rozšírené v sakrálnej aj profánnej sfére severných indoeurópskych národov (Reichstäter 2019, 10). Zvlášť typické sú práve triadické-trojediné bohyne. Nachádzame ich najmä u západných Indoeurópanov. Len v gréckej mytológii sú to Moiry, Hóry, Charitky, Erínye (Thomson 1952, 306–317), ktoré môžeme doplniť o Hesperidky a Gorgóny. U Rimanov sú to tri Parcae, resp. Fáty (Neškudla 2004, 67). U Keltov sa stretávame s Matres, Suleviami, alebo s írskymi Machami a Morríganmi a ďalšími (Vlčková 2002, 199, 209, 219, 280). U Germánov a Vikingov sú to Gefion a Norny (Třeštík 2003, 130; Vlčková 1999, 162). U Slovanov nachádzame zmienky o Sudičkách, resp. Rožaniciach, ale mohli by to byť aj Kazi, Teta a Libuše starých Čechov (Gieysztor 2020, 164–169; Třeštík 2003, 130, 131). Trojicu bohýň/sudičiek nachádzame aj u Baltov (Beřáková/Blažek 2012, 64, 65). Tu však ide o doklady z písomných prameňov, resp. etnograficky zachytenej ľudovej slovesnosti, prípadne z epigrafiky. Každopádne ide o pramene nepresahujúce 1. tisícročie pred n. l. Môžeme však predpokladať, že triadické bohyne vychádzajú zo starších tradícií predchádzajúcich dobu bronzovú. Ak môžeme uvažovať v takto vymedzených mantineloch, je samozrejme potrebné pristupovať k interpretácii ženských triadických zobrazení z doby bronzovej naďalej veľmi opatrne.

Triadické antropomorfné zobrazenia na diadémoch a tzv. plechových klobúkoch zo staršej doby bronzovej, ako veľmi prestížnych ženských šperkoch, je možné považovať za zobrazenia ženského triadického božstva. Nositeľky oboch typov ozdôb

⁶ Za preklad zo starogréčtiny ďakujem Mgr. Andrei Námerovej, PhD.

⁷ <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0138%3Ahymn%3D3&fbclid=IwAR0OWVCYOxCLojk9S7r8Fi43jVPfGblPEtp2YHxaLG83REy1efH2yJdNCv0> [7. 10. 2021]

hláv so zobrazeným božstvom mohli dávať najavo, že sú pod ochranou tohto božstva a zároveň mu slúžia, napr. ako kňazky.

Triadické antropomorfné zobrazenia na pohrebnej keramike tiež evokujú ženské nadprirodzené bytosti. V prehľade trojjediných bohýň sú u jednotlivých historických kultúr spravidla tri Sudičky. Je možné, že by mohli byť stvárnené na urnách a pohrebnej keramike?

Triadické postavy v loďkách a možnosti ich interpretácie

Triadické postavy v loďkách, ak prihliadame k realistickejšiemu stvárneniu skalného umenia nordického okruhu, môžu zobrazovať rozdielne ikonografie. Ženskú bohyňu/akrobatku s dvomi pomocníkmi (Tanum-Sotetorp Tanum), u ktorej sa prikláňame k názoru, že ide o mytologické vyjadrenie astronomickej udalosti alebo troch (božských?) bojovníkov, snád' hrdinov populárneho mýtu. Menej časté výjavy, napr. adoranti alebo neidentifikovateľné postavy môžu mať iný význam.

Každopádne loď v maritímnom prostredí (či v Stredomorí, Baltiku alebo inde) predstavuje bežný dopravný prostriedok, používaný aj v náboženskej praxi a majúci svoj odraz v umení (a slovesnosti). Vo všetkých troch oblastiach tak môže napriek vizuálnej a symbolickej podobnosti pochádzať z nezávisle vyvinutej tradície.

Stredoeurópske hybridné triády a ich interpretácia

Ako som uviedol vyššie, zoomorfné triády zmiešané s antropomorfnými sa zriedkavo vyskytujú v strednej Európe, ale dominujú v najrôznejších prevedeniach v Egeide. V nordickom okruhu doby bronzovej absentujú. Zatiaľ čo v Egeide je možné riešiť ich význam pomocou komparácie s egyptským, mezopotámskym a iným blízkovýchodným umením (Dubcová 2013; 2020), stredoeurópske hybridné triády tvoria z hľadiska ikonografie odlišnú a málopočetnú skupinu aby sa k nej dalo zodpovedne vyjadriť. V zhode s J. Paulíkom (2000, 31) je možné konštatovať, že ide o dva kone po bokoch ľudskej postavy, resp. troch postáv. Že nemusí ísť len o difúzne prinesený vplyv, ale naopak o miestny motív môže naznačovať, že v stredomorskej oblasti centrálnu postavu neobklopujú kone, ale iné druhy reálnych alebo imaginárnych zvierat. Tiež dávam do pozornosti starší nález z Komjátic, kde je na črepe z nádoby badenskej kultúry vyrytá

scéna s ľudskou postavou medzi dvomi koňmi (Točík 1981, 152, obr. 22: 3).

Vtáčí démoni a možnosti interpretácie

Hybridné ľudsko-vtácie postavy sú zo sledovaných zobrazení azda najrozmanitejšie. Ide o imaginárne montážne predstavy, takže sú výsledkom ľudských, s najvyššou pravdepodobnosťou náboženských, alebo aspoň poverových predstáv (pravekej „reality“). V nordickej oblasti nemáme s istotou doložené ich výslovne triadické zobrazenie (obr. 3: 7; 5: 10; Tanum-Lilla Arendal Tanum, Tanum-Kallsängen Bottna), ale vo všeobecnosti ide o mužské zobrazenia. Naopak, v krétsko-mykénskej kultúrnej oblasti sa objavujú ako ženské, často triadické zobrazenia. To dokladá ich nezávislý pôvod. Medzi uvedenými územia, v stredoeurópskej oblasti prakticky absentujú, či jednotlivo (Dupljaja, Tiszafüred-Majoroshalom), alebo snád' v triadickej podobe (Szeged). Nález symbolickej náhlenice zo Szegedu (obr. 5: 2) je príliš ojedinelý, aby bolo možné pokúšať sa o jeho interpretáciu. Keďže však ide o vyobrazenie na súčasti ochranného zbroje, je možné predpokladať jeho ochrannú funkciu.

K možnostiam interpretácie vtáčich triád v dobe bronzovej

Vodné vtáctvo predstavovalo v Starom svete predindustriálnych epoch fenomén podobný astronomickému javu. Či husi, kačice alebo labute dvakrát ročne v tisíckach migrovali na sever (jar) alebo juh (jeseň), niekam do alebo z „iného sveta“ (porovnaj Neustupný 2010, 160–175). Je pochopiteľné, že sa objavujú v rôznych mytologických systémoch, a že ich symbolická úloha môže byť v rôznych systémoch podobná. Na druhú stranu doba a smer ťahu môže mať v odlišnom kultúrnom prostredí iný význam, resp. rozdielne kultúry preferujú dôraz len na jedno ročné obdobie a smer. Iné druhy naopak nemigrujú, ale pri štylizácii zobrazení nie je možné rozoznať, ktoré druhy sú zobrazované. Okrem tohto fenoménu je pre kačice, husi a labute charakteristické vytváranie trvalých párov a starostlivosť o mláďatá, čo môže mať takisto symbolické konotácie súvisiace s rodinným životom a materstvom. Známa je aj bojovnosť samcov strážiacej hniezda, ale aj ich homosexuálne správanie. Tiež ich schopnosť pohybu v rôznych živloch (zem, voda, vzduch) ich predurčuje na transcendentných cestovateľov. Zaujímavé je, že ich v strednej a severnej Európe v triadickom zobrazení prakticky zachytávame vo funerálnom kontexte len obmedzene.

Vtáacie triadické zobrazenia

Vtáky v severskom skalnom umení obklopujú Slnko, v strednej Európe sprevádzajú „dračie vozíky“. Zdá sa, že zobrazenie vtákov, či už v triádach, dvojiciach, štvoriciach alebo inom počte, vytvorených dvojrozmerne alebo plasticky, má za úlohu zvýrazniť a vyjadriť sprevádzaný objekt ako nadprirodzený alebo božský. Je možné, že tu ide skôr o estetický ako prísne ikonografický motív. Pôsobia podobne ako gloriola v kresťanskom umení. Tak zrejme môžeme vnímať aj vyobrazenia vodných vtákov na prestížnych predmetoch doby bronzovej v stredoeurópskej oblasti, ako sú bronzové šálky, meče, ochranná časť zbroje alebo súčasti vozov. Keďže sú známe z depotov, nie je isté, či išlo o dary vyrobené len pre božstvá samotné, alebo aj o ich ľudských zástupcov.

Pri vtákoch súvisiacich s motívom slnka v nordickom okruhu sa zdá, že ide o rôzne, nielen vodné druhy. Zjavne neslúžia ako ťahače solárneho kotúča. Slnko obvykle ťahá kôň, ako dokladá nález vozíka z Trundholmu a ďalšie zobrazenia v skalnom umení (obr. 4: 12). Naopak do vozíka z Dupljuje so solárnym božstvom sú zapriahnuté dva vodné vtáky. Vo východnom Stredomorí sa pri slnku žiadni „ťaháči“ ani sprievodcovia neobjavujú (*Ridderstad* 2009, 7–9), čo by svedčilo o aspoň čiastočne rozdielnych predstavách o slnečných božstvách vo všetkých troch sledovaných oblastiach. Slnečné symboly v blízkosti dvoch trojíc hláv vodných vtákov na mečoch (obr. 6: 7, 8) z neskej doby bronzovej pravdepodobne rozvíja starší mladobronzový motív, keď solárny symbol sprevádzajú dve vtáacie hlavy, často mylne interpretovaný ako slnečná vtáčia bárka. Tento symbol sa vyskytuje aj na plechových vedrách, resp. ďalších predmetoch. Podrobne sa ním budeme zaoberať na inom mieste (*Valent/Jelínek/Lábaj, v tlači*).

Funerálna funkcia vtákov

V staršej dobe bronzovej v Karpatskej kotline jednotlivé vtáacie zobrazenia (hrkálky, askoi a ďalšie nádoby vtáčích tvarov) nachádzame v hrobových aj sídliskových kontextoch. Výnimočne sa našli trojice vtáčích plastiek v hroboch z Királyszentistvánu a Veszprému. Tento jav je však zrejme obmedzený len na kultúry staršej doby bronzovej s inkrustovanou keramikou v Zadunajsku. Bývajú spájané s pohrebnou alebo slnečnou symbolikou (*Guba/Szeverényi* 2007; *Morteanu/Gogâltan* 2015). Sú natoľko štylizované, že sa nedajú vždy druhovo určiť. Podobne je tomu v mladšej dobe bronzovej, kde sú vtáacie tvary v hroboch typické skôr pre nadkarpatskú lužickú kultúru, aj to len pre

niektoré regióny (*Knápek/Šedo* 2016, 230; *Skorupka* 2008, 7). Keramické plastiky zrejme zobrazujú rôzne druhy, nielen vodné, preto je prisudzovať vodným vtákovi úlohu psychopompev problematické. Rovnako sa to týka kovových lúč v tvare vodných vtákov (Liptovský Hrádok, Čičarovce – tu dokonca ide o rohatý exemplár), ktoré mali byť pripnuté na ceremoniálne vozy a využívané pri sepulkralných aktivitách (*Ondrkál a i.* 2020). Ďalšie zobrazenia vtákov, najmä v dvojiciach, sú zobrazené hlavne v kove, v tak širokej palete typov nálezov, že prisúdiť symbolike vodného vtáka len funerálny, či už ako zobrazenie duše alebo psychopompa, je v stredoeurópskom priestore veľmi nepravdepodobné.

Anachronickú, ale v kontexte zaujímavú interpretáciu na trojicu vtákov môže vrhnúť severská báseň o kováčovi Völundovi (*Kadečková* 2004, 215). V nej vystupujú tri sestry valkýry, ktoré majú schopnosť premeny na labute. Spája sa tu antropomorfný a ornitomorfný triadický motív. Istú paralelu k nim predstavujú tzv. Fravaši zo staroiránskeho a Pitřovia zo staroindického (*Malandra* 1983, 102–105) indoeurópskeho prostredia, čo by mohlo svedčiť o ich starobylosti predstihujúcu dokonca dobu bronzovú. Je teda možné uvažovať o podobnom význame triadických vyobrazení na prezentovaných funerálnych artefaktoch a militáriách. V tejto otázke však bude potrebné ďalšie bádanie. Nesmieme zabúdať ani na to, že trojice vtáčích plastiek sa objavujú v hroboch staršej doby bronzovej (v kultúre s inkrustovanou keramikou) a v staršej dobe železnej (lužická kultúra) a antropomorfné triadické zobrazenie je doložené kontinuálne. Militárie s vtáčim vyobrazením poznáme až z mladšej doby bronzovej. Zdá sa, že tu ide o lokálne prejavy podobných predstáv, ako som poukázal v kapitole Metodika.

V egejskom umení je hojne zobrazený ďalší výrazný vtáčí migrujúci druh – lastovičky. Ich symbolický význam snáď súvisel s vegetačným cyklom a regeneráciou (*Dubcová* 2020, 212), keďže ide o migrujúci druh, ktorý aj do východného Stredomoria prilieťa na jar a na jeseň odlieta. V umení stredoeurópskej a nordickej oblasti ich však, snáď s výnimkou zobrazenia na bronzovom rohu z Wismaru (obr. 6: 19), nenachádzame, resp. nie sú rozpoznateľné.

Okrem toho sa na freskovom umení stretávame aj s dravecami (*Dubcová* 2020, 212), ktorí zrejme súvisia s tzv. vtáčimi démonmi, s jarabicami (*Davaras* 1981, obr. 21) alebo v kove zobrazenými sovami (*Kristiansen* 2018, 71, obr. 2). Ich stvárnenie býva menej frekventované a ich pravdepodobný symbolický význam je menej čitateľný ako u holubic a vodných vtákov.

ZÁVER

V hmotnej kultúre doby bronzovej je možné rozpoznať viaceré umelecké motívy, ktoré majú náboženský význam a je možné ich minimálne z formálneho hľadiska zlúčiť do jednotlivých skupín. Sémanticky však jednotlivé motívy nie je možné určiť takto jednoducho. Aj zdanlivo identické zobrazenia môžu mať iný symbolický význam. Do týchto ambivalentných skupín patria aj triadické motívy – či už antropomorfné, zoomorfné, ornitomorfné alebo hybridné.

Napriek ich pomernej zriedkavosti sa väčšinou jednotlivé druhy zobrazení v sledovaných regiónoch opakujú v ustálených formách. Preto zrejme s ustáleným lokálnym (teda v každej sledovanej oblasti mohol byť iný) symbolickým významom je možné definovať ich, prinajmenšom ich časť, ako náboženské ikonografie. Dosiahnuté výsledky komparatívnej analýzy (tabela 1) poukazujú na to, že sledované triadické zobrazenia sú si v troch sledovaných oblastiach síce podobné, ale zároveň natoľko rozdielne, že je možné usudzovať, že ide o tri nezávislé symbolické systémy, so spoločným, resp. čiastočne spoločným predchodcom, pre ktorých ďalšie skúmanie bude v archeológii potrebný nový prístup.

Problémom je, že doteraz bola často snaha o skúmanie stredoeurópskeho náboženstva (nielen) doby bronzovej riešená len pomerne povrchnými porovnaniami s gréckym antickým náboženstvom, starozákonnými biblickými príbehmi a pod., čo pri ich interpretácii, spolu s jednosmernými difúznymi vplyvmi, nemohlo vytvárať zmysluplné závery (napr. *Havelka/Chalupa* 2007; *Hänsel* 2000; *Paulík* 2003b; *Podborský* 2006). Samozrejme, nie je úmyslom popierať kultúrne kontakty medzi strednou Európou a východným Stredomorím, doložené rôznymi importmi. Ich počet je však príliš nízky na to, aby sme mohli uvažovať o mykénskom vplyve na miestne náboženské systémy, nieto ešte aby sme sa pokúšali

(anachronicky) dávať miestnym bohom mená gréckych bohov, alebo tu hľadať ich pôvod.

Samozrejme nie je možné poprieť podobnosť polyteistických náboženstiev, zvlášť indoeurópskej jazykovej rodiny. Ako som ale už spomenul vyššie, antické grécke náboženstvo, syntetizujúce tradície (ako sme videli, zvlášť problematické sú funkcie božstiev v čase) rôznych kultúr nie je vhodné používať ako vzorové.

Jazykovedná a religionistická komparatistika umožňujú rekonštruovať náboženské predstavy Indoeurópanov a ich predkov. Tento vedecký prístup zbavený rôznych ideologických nánosov má stále svoj prínosný potenciál (*Budil* 2000, 164). Dokazuje, že vytváranie trojitých štruktúr v náboženských systémoch, epických naratívach a ďalších symbolických „médiách“ bolo v slovesnosti živej kultúry typické (*Puhvel* 1997). Identifikácia a ďalšia klasifikácia triadických motívov v hmotnej kultúre stredoeurópskej doby bronzovej prináša nové možnosti skúmania pravekých náboženstiev, a preto ju považujem za prínosnú a ďalší výskum v tomto smere za žiaduci.

V najbližších rokoch, a v Českej republike už bol tento prah prekročený (*Papac a i.* 2021), budú ďalší smer bádania určovať genetické analýzy. Nové syntézy budú difuzionistickú teóriu uvádzať, i keď nepochybne významnú, ako súčasť dejín bádania. Vo sfére bádateľského záujmu sa pravdepodobne ocitnú aj výsledky paleolingvistiky (*Haak a i.* 2015) a svoju životaschopnosť naďalej prejavuje indoeurópska komparatistika.

Triadické motívy analyzované v texte umožňujú aspoň čiastočne korelovať indoeurópsku religionistickú komparatistiku a archeologické údaje. K prehĺbeniu poznania pri štúdiu náboženstva (nielen) stredoeurópskej doby bronzovej ako vhodný nástroj považujem modifikované metódy klasickej archeológie, oprostené „antického pohľadu“ a naopak obohatené o indoeurópsku perspektívu, dopĺňané výsledkami paleolingvistiky, religionistiky, kultúrnej antropológie a ďalších vedných odborov.

Podakovanie

Za kritické prečítanie textu a cenné poznámky ďakujem Mgr. Veronike Verešovej (Dubcovej), PhD., z Ústavu orientalistiky SAV v Bratislave a prof. PhDr. Petrovi Pavúkovi, PhD., z Ústavu pre klasickú archeológiu Univerzity Karlovej v Prahe. Za pomoc s grafickou úpravou obrázkov ďakujem Mgr. Radoslavovi Čambalovi, PhD.

LITERATÚRA

- Ahlqvist/Vandkilde 2018 – L. Ahlqvist/H. Vandkilde: Hybrid beasts of the Nordic Bronze Age. *Danish Journal of Archaeology* 7, 2018, 1–15.
DOI: <https://doi.org/10.1080/21662282.2018.1507704>
- Bader 1991 – T. Bader: *Die Schwerter in Rumänien*. Prähistorische Bronzefunde IV/8. Stuttgart 1991.
- Bartoněk 1983 – A. Bartoněk: *Zlaté Mykény*. Praha 1983.
- Berg 1962 – F. Berg: *Das Flachgräberfeld der Hallstattkultur von Maierisch*. Wien 1962.
- Beťáková/Blažek 2012 – M. E. Beťáková/V. Blažek: *Encyklopedie baltské mytologie*. Praha 2012.
- Bimberg 2019 – J. Bimberg: Like a Duck to Water – Birds and Liquids in the aegean Bronze Age. *Annual of the British School at Athens* 114, 2019, 41–78.
DOI: <https://doi.org/10.1017/S006824541900008X>
- Blajer 1990 – W. Blajer: *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich*. Prace Komisji Archeologicznej 28. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1990.
- Blakolmer 2020 – F. Blakolmer (ed.): *Current Approaches and New Perspectives in Aegean Iconography*. Aegis 18. Louvain 2020.
- Bouzek 1977 – J. Bouzek: Sluneční vůz a vůz s kotlem. *Archeologické rozhledy* 29, 1977, 197–202.
- Bouzek 1985 – J. Bouzek: *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millenium B. C.* Studies in Mediterranean Archaeology 29. Praha 1985.
- Bouzek 2005 – J. Bouzek: *Pravěk českých zemí v evropském kontextu*. Dějiny do kapsy 1. Praha 2005.
- Bouzek 2009 – J. Bouzek: *Umění a myšlení*. Praha 2009.
- Bouzek/Kratochvíl 1994 – J. Bouzek/Z. Kratochvíl: *Od mýtu k logu*. Praha 1994.
- Bouzek/Ondřejová 2004 – J. Bouzek/I. Ondřejová: *Řecké umění. Učební texty*. Studia Hercynia. Supplementum 8. Praha 2004.
- Bouzek/Ondřejová/Musil 2008 – J. Bouzek/I. Ondřejová/J. Musil: *Úvod do klasické archeologie*. Praha 2008.
- Bradley 2006 – R. Bradley: Danish razors and Swedish rocks: Cosmology and the Bronze Age landscape. *Antiquity* 80, 2006, 372–389.
DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003598X00093698>
- Budil 2000 – I. Budil: *Kulturní a sociální antropologie Indoevropanů*. Plzeň 2000.
- Bulatović/Molloy/Filipović 2021 – A. Bulatović/B. Molloy/V. Filipović: The Balkan-Aegean migrations revisited: Changes in material culture and settlement patterns in the Late Bronze age Central Balkans in light of new data. *Starinar* 71, 2021, 61–105.
DOI: <https://doi.org/10.2298/STA2171061B>
- Castleden 2001 – R. Castleden: *Minoans. Life in Bronze Age Crete*. London – New York 2001.
- Castleden 2005 – R. Castleden: *Mycenaeans*. London – New York 2005.
DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203014684>
- Clausing 2002 – Ch. Clausing: Geschnürte Beinschienen der späten Bronze- und älteren Eisenzeit. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 49, 2002, 149–187.
- Davaras 1981 – C. Davaras: *Knossos and the Herakleion Museum. Brief Illustrated Archaeological Guide*. Athens 1981.
- Davis/Stocker 2016 – J. L. Davis/S. R. Stocker: The Lord of the Gold Rings. The Griffin Warrior of Pylos. *Hesperia* 85, 2016, 627–655.
- Dietrich 1997 – B. C. Dietrich: Death and Afterlife in Minoan Religion. *Kernos* 10, 1977, 19–38.
- Dietrich/Dietrich 2011 – L. Dietrich/O. Dietrich: Wietenberg ohne Mykene? Gedanken zu Herkunft und Bedeutung der Keramikverzierung der Wietenberg-Kultur. *Prä-historische Zeitschrift* 86, 2011, 67–84.
DOI: <https://doi.org/10.1515/pz.2011.004>
- Diogo de Souza/Kesser Barcellos Dias 2018 – C. Diogo de Souza/C. Kesser Barcellos Dias: The iconography of death: continuity and change in prothesis ritual through iconographical techniques, motifs, and gestures depicted in Greek pottery. *Classica* 31/1, 2018, 61–87.
DOI: <https://doi.org/10.24277/classica.v31i1.619>
- Drews 1988 – R. Drews: *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*. Princeton 1988.
- Dubcová 2013 – V. Dubcová: Mastering a griffin. The agency and perception of Near Eastern images by the Aegean Bronze Age elite. *Anodos. Studies of the Ancient World* 13, 2013, 163–178.
- Dubcová 2018 – V. Dubcová: *Foreign motifs in Minoan and Mycenaean religious iconography and their meaning*. Dissertation. Universität Wien. Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät. Wien 2018. Nepublikované.
- Dubcová 2020 – V. Dubcová: Bird-demons in the Aegean Bronze Age: Their Nature and Relationship to Egypt and the Near East. In: Blakolmer 2020, 205–222.
- Dumézil 1997 – G. Dumézil: *Mýty a bohové Indoevropanů*. Praha 1997.
- Dynda 2017 – J. Dynda: *Svjatogor. Smrt a iniciace staroruského bohatýra*. Praha 2017.
- Finkelberg 2005 – M. Finkelberg: *Greeks and Pre-Greeks. Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*. Cambridge 2005.
- Frazer 1994 – J. G. Frazer: *Zlatá ratolest*. Praha 1994.
- Furmánek 1979 – V. Furmánek: Náboženské predstavy mladšej doby bronzovej a ich konfrontácia s Homérovými eposmi. In: M. Kliský (red.): *Historické korene vzniku náboženstva a jeho prejavy v pravku a včasnej dobe dejinnej*. Zborník referátov. Nitra 1979, 71–73.
- Furmánek 1982 – V. Furmánek: Bronzové závěsky doby bronzové ze Slovenska. *Slovenská archeológia* 30, 1982, 315–346.
- Furmánek 2015 – V. Furmánek (zost.): *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. Nitra 2015.
- Furmánek/Veliačik/Vladár 1991 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: *Slovensko v dobe bronzovej*. Bratislava 1991.
- Gagné 2021 – R. Gagné: *Cosmography and the Idea of Hyperborea in Ancient Greece. A Philology of Worlds*. Cambridge 2021.
DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108973755>
- Gaignerot-Driessen 2014 – F. Gaignerot-Driessen: Goddesses Refusing to Appear? Reconsidering the Late Minoan III Figures with Upraised Arms. *American Journal of Archaeology* 118, 2014, 489–520.
DOI: <https://doi.org/10.3764/aja.118.3.0489>
- Gedl 1999 – M. Gedl: Uwagi o dekoracji guzowej ceramiki kultury Otomani i wczesnej fazy kultury łużyckiej. In: J. Gancarski (red.): *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka – Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft*. Krosno 1999, 249–271.
- Gershenson 1991 – D. E. Gershenson: *Apollo the Wolf-god*. Journal of Indo-European Studies Monograph Series 8. Washington 1991.

- Gieysztor 2020 – A. Gieysztor: *Mytologie Slovanů*. Praha 2020.
- Grigoriev 2002 – S. A. Grigoriev: *Ancient Indo-Europeans*. Chelyabinsk 2002.
- Guba/Szeverényi 2007 – Sz. Guba/V. Szeverényi: Bronze Age Bird Representations from the Carpathian Basin. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2007, 75–110.
- Haak a i. 2015 – W. Haak/I. Lazaridis/N. Patterson/N. Rohland/S. Mallick/B. Llamas/G. Brandt/S. Nordenfelt/E. Harney/K. Stewardson/Q. Fu/A. Mittnik/E. Bánffy/Ch. Economou/M. Francken/S. Friederich/R. G. Pena/F. Hallgren/V. Khartanovich/A. Khokhlov/M. Kunst/P. Kuznetsov/H. Meller/O. Mochalov/V. Moiseyev/N. Nicklisch/S. L. Pichler/R. Risch/M. A. Rojo Guerra/Ch. Roth/A. Szécsényi-Nagy/J. Wahl/M. Meyer/J. Krause/D. Brown/D. Anthony/A. Cooper/K. Warner Alt/D. Reich: Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. *Nature* 522, 2015, 207–211. DOI: <https://doi.org/10.1038/nature14317>
- Hard 2004 – R. Hard: *The Routledge Handbook of Greek Mythology*. London 2004.
- Havelka/Chalupa 2007 – R. Havelka/A. Chalupa: Recenze. Vladimír Podborský, Náboženství pravěkých Evropanů. *Religio* 15, 2007, 291–295.
- Hänsel 1997 – B. Hänsel: Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas – Eine Einführung. In: *Hänsel/Hänsel 1997*, 11–22.
- Hänsel 2000 – B. Hänsel: Die Götter Griechenlands und die südost- bis mitteleuropäische Spätbronzezeit. In: B. Gediga/D. Piotrowska (red.): *Kultura symboliczna kręgu pół popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Biskupin 2000, 331–343.
- Hänsel/Hänsel 1997 – A. Hänsel/B. Hänsel (Hrsg): *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*. Bestandskatalog 4. Berlin 1997.
- Higgins 1973 – R. Higgins: *Minojské a mykénské umění*. Praha 1973.
- Homéros 1934 – Homéros: *Ílias*. Přeložil O. Vaňorný. Praha 1934.
- Horáková 2011 – L. Horáková: Dynamika vývoja poverových predstáv zahraničných Slovákov vo vybraných lokalitách. *Axis Mundi* 6, 2011, 41–53.
- Horáková 2012 – L. Horáková: Poverové predstavy Slovákov na vybraných územiach Rumunska, Maďarska a Srbska v diachrónej perspektíve. *Slovenský národopis* 60, 2012, 38–54.
- Horváth 2014 – T. Horváth: Human depictions in the Age of Transformation, between 4000 and 2000 BC. In: C.-E. Ursu/S. Terna (eds.): *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper age communities of South-Eastern Europe*. Studies into South-East European Prehistory 1. Suceava 2014, 507–544.
- Hošek 2004 – R. Hošek: *Náboženství antického Řecka*. Praha 2004.
- Hrnčiarik 2020 – E. Hrnčiarik: Definícia klasickej archeológie. In: *Kuzmová/Novotná 2020*, 7.
- Ilon 2019 – G. Ilon: Ein vogelförmiges Miniaturgefäß aus Velem-Szentvid. Typenaufteilung und Deutung bronzezeitlicher Vogelsymbolik in Nordwest-Transdanubien. In: H. Baitinger/M. Schönfelder (Hrsg.): *Hallstat und Italien. Festschrift für Markus Egg*. Monographien RGZM 154. Mainz 2019, 27–52.
- Ivanová-Šalingová/Maníková 1990 – M. Ivanová-Šalingová/Z. Maníková: *Slovník cudzích slov*. Bratislava 1990.
- Jankovits 2017 – K. Jankovits: *Die bronzezeitlichen Anhänger in Ungarn*. Budapest 2017.
- Jelínek 2016 – P. Jelínek: Objekty s dvojicami ľudských skeletov na sídliskách staršej a strednej doby bronzovej na Slovensku. *Zborník SNM* 110. *Archeológia* 26, 2016, 27–36.
- Jelínek 2020 – P. Jelínek: Božské prsia v dobe bronzovej? Hľadanie významu prastarých artefaktov. *Ludia, mýty & dejiny: Dávne tisícročia, mýty a záhady pod lupou*. Online dostupné na: <https://lumyd.eu/article/bozske-prsia-v-dobe-bronzovej-hladanie-vyznamu-prastarych-artefaktov/14>
- Jelínek/Valent 2019 – P. Jelínek/D. Valent: Náboženské ikonografie v staršej dobe bronzovej. *Zborník SNM* 113. *Archeológia* 29, 2019, 47–76.
- Jensen 1979 – J. Jensen: *Lademanns Danmarkshistorie – Oldtiden. Guder og mennesker i bronzealderen*. Copenhagen 1979.
- Jiráň 2008 – L. Jiráň (ed.): *Doba bronzová*. Archeologie pravěkých Čech 5. Praha 2008.
- Kadečková 2004 – H. Kadečková: Píseň o Völundovi. In: *Edda*. Přeložil L. Heger, upravila H. Kadečková. Praha 2004, 215.
- Kaul 2007 – F. Kaul: Sotetorp – endnu engang. *Adoranten* 2007, 51–75.
- Kemenczei 1988 – T. Kemenczei: *Die Schwerter in Ungarn I (Griffplatten-, Griffangel- und Griffzungenschwerter)*. Prähistorische Bronzefunde IV/6. Stuttgart 1988.
- Kiss 2012 – V. Kiss: *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica 17. Budapest 2012.
- Klontza-Jaklová 2012 – V. Klontza-Jaklová: Aegean parallels to Carpathian Bronze Age pendants. In: R. Kujovský/V. Mitáš (ed.): *Václav Furmánek a doba bronzová*. *Zborník k sedemdesiatym narodeninám*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 13. Nitra 2012, 189–198.
- Knápek/Šedo 2016 – R. Knápek/O. Šedo: Misky s omfalem v živote barbarských spoločností doby Rímskej. *Zborník SNM* 40. *Archeológia* 26, 2016, 221–279.
- Kossack 1999 – G. Kossack: *Religiöses Denken in dinglicher und bildlicher Überlieferung Alteuropas aus der Spätbronze- und frühen Eisenzeit (9.–6. Jahrhundert v. Chr. Geb.)*. München 1999.
- Kozák 2021 – J. A. Kozák: *Ódinn. Mýtus, oběť a iniciace*. Praha 2021.
- Kozubová/Makarová/Neumann 2020 – A. Kozubová/E. Makarová/M. Neumann (ed.): *Ultra velum temporis. Venované Jozefovi Bátorovi k 70. narodeninám*. Slovenská archeológia – Supplementum 1. Nitra 2020.
- Kristiansen 2018 – K. Kristiansen: The winged triad in Bronze Age symbolism: birds and their feet. In: J. Dodd/E. Meijer (eds.): *Giving the Past a Future. Essays in Archaeology and Rock Art Studies in Honour of Dr. Phil. h.c. Gerhard Milstreu*. Oxford 2018, 70–74.
- Kristiansen/Larsson 2005 – K. Kristiansen/T. B. Larsson: *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge 2005.
- Kristiansen a i. 2017 – K. Kristiansen/M. E. Allentoft/K. M. Frei/R. Iversen/N. N. Johannsen/G. Kroonen/L. Pospieszny/T. Douglas Price/S. Rasmussen/K.-G. Sjögren/M. Sikora/E. Willerslev: Re-theorising mobility and the formation of culture and language among the Corded Ware Culture in Europe. *Antiquity* 91, 2017, 334–347. DOI: <https://doi.org/10.15184/aqy.2017.17>
- Kujovský 2018 – R. Kujovský: Pohrebisko z doby popelnicových polí v Žitavanoch-Kňaziciach. *Slovenská archeológia* 66, 2018, 235–336.
- Kuzmová/Novotná 2020 – K. Kuzmová/M. Novotná (eds.): *Úvod do štúdia klasickej archeológie I. Vysokoškolská učebnica*. Trnava 2020.

- Kytlicová 1988 – O. Kytlicová: K sociálnej štruktúre kultúry popelnicových polí. *Památky archeologické* 79, 1988, 342–389.
- Lamiová-Schmiedlová 2009 – M. Lamiová-Schmiedlová: Žiarové pohrebisko z mladšej doby bronzovej na lokalite Dvorníky-Včeláre. *Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi* 11. Nitra 2009.
- Lawson/McCauley 1990 – E. T. Lawson/R. N. McCauley: *Rethinking religion. Connecting cognition and culture*. Cambridge 1990.
- Lewis-Williams 2007 – D. Lewis-Williams: *Mysl v jeskyni. Vedomí a pôvod umění*. Praha 2007.
- Majerová 2007 – A. Majerová: K otázke pôvodu „barbarskej“ keramiky v Egeide na konci doby bronzovej a jej vzťahu k čakanskej kultúre. *Musaica* 25, 2007, 23–44.
- Makkay 2006 – J. Makkay: The Late Bronze Age hoard from Nadap. *A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 48, 2006, 135–184.
- Makky 2015 – L. Makky: Poznámky k pravekému umeniu: východiská a možnosti definície. *ESPES. The Slovak Journal of Aesthetics* 4/1, 2015, 26–38.
- Malandra 1983 – W. W. Malandra: *An Introduction to Ancient Iranian Religion. Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*. Minnesota 1983.
- Mallory 1989 – J. P. Mallory: In *Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*. London 1989.
- Maričević 2017 – D. Maričević: Clay Birds as Religious Objects and Works of Craft in the Bronze Age and the Early Iron Age of the Balkans and the Carpathian Basin. In: D. Davison/V. Gaffney/P. Miracle/J. Sofaer (eds.): *Croatia at the Crossroads. A consideration of archaeological and historical connectivity. Proceedings of conference held at Europe House, Smith Square, London, 24–25 June 2013 to mark the accession of Croatia to the European Union*. Oxford 2017, 91–108. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv170x3p4.12>
- Marinatos 1993 – N. Marinatos: *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol*. Columbia 1993.
- Mirrosayová 1998–1999 – E. Mirošayová: Der Hortfund von Košické Olšany, Slowakei. *Archäologie Österreichs* 9/10, 1998–1999, 122–129.
- Morteanu/Gogâltan 2015 – R. Morteanu/F. Gogâltan: O protomâ ornotomorfă din epoca bronzului de la Satu Mare, jud. Arad. In: S. Forțiu/A. Stăvilă (eds.): *Arheovest III. In memoriam Florin Medeș. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*. Timișoara, 28 noiembrie 2015. Szeged 2015, 205–228.
- Neugebauer/Neugebauer 1996 – Ch. Neugebauer/J.-W. Neugebauer: Köpfzierden aus Frauengräbern der Nekropole I von Franzhausen. In: T. Kovács (Hrsg.): *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*. Budapest 1996, 103–124.
- Neumann 2020 – M. Neumann: Božské dvojčky a ich reflexia v predstavách spoločnosti doby bronzovej. In: Kozubová/Makarová/Neumann 2020, 441–448.
- Neškudla 2004 – B. Neškudla: *Encyklopédie bohů a mýtů starověkého Říma a Apeninského poloostrova*. Praha 2004.
- Neustupný 2010 – E. Neustupný: *Teorie archeologie*. Plzeň 2010.
- Niemeier 1989 – W.-D. Niemeier: Zur Ikonographie von Gottheiten und Adoranten in den Kultszenen auf minoischen und mykenischen Siegel. In: I. Pini (Hrsg.): *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik. Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium 5.–7. September 1985. Corpus der minoischen und mykenischen Siegel. Beiheft 3*. Berlin 1989, 163–186.
- Novotná 1993 – M. Novotná: *Svedectvá predkov*. Martin 1993.
- Novotná 2001 – M. Novotná: Symbole vom Rad und Sonne in der Kunst der Bronzezeit. In: B. Gediga/A. Mierziński/W. Piotrowski (red.): *Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*. Wrocław – Biskupin 2001, 365–375.
- Novotná/Hrnčiarik 2020 – M. Novotná/E. Hrnčiarik: Minojská a mykénska civilizácia. In: Kuzmová/Novotná 2020, 30–98.
- Novotný 2013 – L. Novotný: *Počiatky pravekého umenia na Slovensku*. Martin 2013.
- Olexa 2003 – L. Olexa: *Nižná Myšľa. Osada a pohrebisko z doby bronzovej*. Košice 2003.
- Ondrkál a i. 2020 – F. Ondrkál/J. Peška/K. Jagošová/D. Sokolovská/L. Kučera: The Cult-Wagon of Liptovský Hrádok: First evidence of using the Urnfield cult-wagons as fat-powered lamps. *Journal of Archaeological Science* 34, 2020, 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102579>
- Pahlow 2006 – M. Pahlow: *Gold der Bronzezeit in Schleswig-Holstein*. Bonn 2006.
- Palaima 2010 – T. G. Palaima: Mycenaean Religion. In: *Shelmerdine 2010b*, 342–361.
- Pankau 2013 – C. Pankau: Neue Forschungen zu den Wagenrädern der Hart an der Alz-Gruppe. In: L. Husty/K. Schmotz (Hrsg.): *Vorträge des 31. Niederbayerischen Archäologentages*. Stellerloh 2013, 113–148.
- Pankau 2018 – C. Pankau: Typologie und Chronologie einiger urnenfelderzeitlicher Wagenbronzen: Tüllen und Kappen. In: B. Nessel/D. Neumann/M. Bartelheim (Hrsg.): *Bronzezeitlicher Transport. Akteure, Mittel und Wege. Ressourcen Kulturen 8*. Tübingen 2018, 167–188.
- Panofsky 1981 – E. Panofsky: *Význam ve výtvarném umění*. Praha 1981.
- Papac a i. 2021 – L. Papac/M. Erneé/M. Dobeš/M. Langová/A. B. Rohrlach/F. Aron/G. U. Neumann/M. A. Spyrou/N. Rohland/P. Velemínský/M. Kuna/H. Brzobohatá/B. Culleton/D. Daněček/A. Danielisová/M. Dobšíková/J. Hložek/D. J. Kennett/J. Klementová/M. Kostka/P. Křišťuf/M. Kuchařík/J. Kuljavceva Hlavová/P. Limburský/D. Malyková/L. Mattiello/M. Pecinovská/K. Petriščáková/E. Průchová/P. Stránská/L. Smejtek/J. Špaček/R. Šumberová/O. Švejcár/M. Trefný/M. Vávra/J. Kolář/V. Heyd/J. Krause/R. Pinhasi/D. Reich/S. Schiffels/W. Haak: Dynamic changes in genomic and social structures in third millennium BCE central Europe. *Science Advances* 7/35, 2021, 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1126/sciadv.abi6941>
- Paulík 1969 – J. Paulík: Mohyla z mladšej doby bronzovej v Lužanoch. *Zborník SNM* 63. *História* 9, 1969, 3–52.
- Paulík 1980 – J. Paulík: *Praveké umenie na Slovensku*. Bratislava 1980.
- Paulík 1993 – J. Paulík: *Bronzom kované dejiny*. Bratislava 1993.
- Paulík 2000 – J. Paulík: Nález hlinenej vtáčej loďky v Dvorníckoch-Posádke. *Zborník SNM* 94. *Archeológia* 10, 2000, 29–60.
- Paulík 2001 – J. Paulík: Nález hlinenej vtáčej loďky v Dvorníckoch-Posádke. III. *Zborník SNM* 95. *Archeológia* 11, 2001, 9–72.
- Paulík 2003a – J. Paulík: K bojovníckemu výstroju z doby bronzovej v Karpatskej kotline. *Musaica* 24, 2003, 15–37.
- Paulík 2003b – J. Paulík: Príspevok ku kultu doby bronzovej II. *Zborník SNM* 97. *Archeológia* 13, 2003, 35–92.
- Pavúk 2012 – P. Pavúk: *Kapitoly z egejskej a anatólskej archeológie*. Bratislava 2012.

- Pleiner/Rybová a kolektiv 1978 – R. Pleiner/A. Rybová a kolektiv: *Pravěké dějiny Čech*. Praha 1978.
- Podborský 1982 – V. Podborský: Keramické zoomorfní nádoby středoevropského pravěku. *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university* E 27, 1982, 9–64.
- Podborský 2006 – V. Podborský: *Náboženství pravěkých Evropanů*. Brno 2006.
- Podborský 2012 – V. Podborský: Der neue Fund eines Deichselwagens aus der Ostslowakei. In: W. Blajer (red.): *Peregrinationes Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski Dedicatae*. Kraków 2012, 205–213.
- Prent 2005 – M. Prent: *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period*. Religions in the Graeco-Roman World 154. Leiden – Boston 2005.
- Puhvel 1997 – J. Puhvel: *Srovnávací mytologie*. Praha 1997.
- Reichstätter 2019 – J. Reichstätter: *Předkřesťanské náboženství severních Indoevropanů. Tradice Keltů, Germánů a Baltů v kritické perspektivě humanitních věd*. Brno 2019.
- Renfrew 1998 – C. Renfrew: Word of Minos: the Minoan Contribution to Mycenaean Greek and the Linguistic Geography of the Bronze Age Aegean. *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1998, 239–264. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0959774300001852>
- Ridderstad 2009 – M. Ridderstad: Evidence of Minoan astronomy and calendrical practices. In: arXiv:0910.4801 [physics.hist-ph]. Dostupné na: <https://arxiv.org/abs/0910.4801>
- Rohde 1925 – E. Rohde: *Psyche. The Cult of Souls and the Belief in Immortality among the Greeks*. London 1925.
- Rutherford 2013 – I. Rutherford: Mycenaean Religion. In: M. R. Salzman/M. A. Sweeney (eds.): *The Cambridge History of Religions in the Ancient World. Volume I. From the Bronze Age to the Hellenistic Age*. Cambridge 2013, 256–279. DOI: <https://doi.org/10.1017/CHO9781139600507.015>
- Salaš 2014 – M. Salaš: Projekce jihovýchodních vlivů ve starší době bronzové na Moravě. In: Kolektiv autorů: *Mykény a střední Evropa. Počátky evropských civilizací v době bronzové*. Brno 2014, 7–20.
- Shelmerdine 2010a – C. W. Shelmerdine: Background, Sources, and Methods. In: *Shelmerdine 2010b*, 1–18.
- Shelmerdine 2010b – C. W. Shelmerdine (ed.): *The Aegean Bronze Age*. Cambridge 2010.
- Schumann 2017 – R. Schumann: Ein außergewöhnliches Fundensemble aus dem Bereich eines spätbronze-/urnenfelderzeitlichen Bestattungsplatzes bei Tarsdorf, Bezirk Braunau am Inn, Oberösterreich. Vorbericht zur Fundbergung 2010 und zur Grabung 2012. *Archeologica Austriaca* 101, 2017, 145–158. DOI: <https://doi.org/10.1553/archaeologia101s145>
- Skorupka 2008 – T. Skorupka: *Na skrzydłach przeszłości. Motywy ptaków na zabytkach archeologicznych z ziem polskich (XI w. p.n.e. – XVII w. n.e.)*. Poznań 2008.
- Sprockhoff 1954 – E. Sprockhoff: Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 1, 1954, 28–110.
- Šalkovský 1980 – P. Šalkovský: Špirálová ornamentika starší doby bronzové v Karpatské kotlině a na Dolnom Dunaji. *Slovenská archeológia* 28, 1980, 287–312.
- Šefčáková 2017 – A. Šefčáková: Praveké kresby v jaskyni Domica. *Zborník SNM* 111. *Archeológia* 27, 2017, 15–42.
- Švecová 2004 – R. Švecová: Slnečná symbolika v náboženskom kontexte doby bronzovej. In: E. Kazdová/Z. Měřinský/K. Šabatová (eds): *K počtě Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám*. Brno 2004, 385–393.
- Thomson 1952 – G. Thomson: *O staré řecké společnosti. Egejská oblast v pravěku*. Praha 1952.
- Točík 1981 – A. Točík: Závěrečná správa zo záchranného výskumu v Komjaticiach v rokoch 1977 a 1979. *Študijné Zvesti AU SAV* 19, 1981, 139–157.
- Třeštík 2003 – D. Třeštík: *Myty kmene Čechů (7.–10. století). Tři studie ke „Starým pověstem českým“*. Praha 2003.
- Tully 2020 – C. J. Tully: Cockles, Mussels, Fishing Nets, and Finery. The Relationship between Cult, Textiles, and the Sea Depicted on a Minoan-Style Gold Ring from Pylos. *Journal of Eastern Mediterranean Archeology and Heritage Studies* 8/3–4, 2020, 365–378. DOI: <https://doi.org/10.5325/jeasmedarcherstu.8.3.4.0365>
- V. Szabó 2015 – G. V. Szabó: Bronzkor: az őskori fémművéség virágkora. In: Á. Vágó: *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig*. Budapest 2015, 104–183.
- V. Szabó 2019 – G. V. Szabó: *Bronzkori kincsek Magyarországon. Földbe rejtett fegyverek, eszközök, ékszerek nyomában*. Hereditas Archaeologica Hungariae 3. Budapest 2019.
- Valent/Jelínek 2020 – D. Valent/P. Jelínek: Séhul a jej podoby v hmotnej kultúre doby bronzovej. In: *Kozubová/Makarová/Neumann 2020*, 575–582.
- Valent/Jelínek/Lábaj, v tlači – D. Valent/P. Jelínek/I. Lábaj: The Death-Sun and the misidentified Bird-Barge: A reappraisal of Bronze Age solar Iconography and Indo-European Mythology. *Zborník SNM* 115. *Archeológia* 31, v tlači.
- Varberg 2015 – J. Varberg: Where have all the young girls gone? *Adoranten* 2015, 21–28.
- Vassilakis 2001 – A. Vassilakis: *Minoisches Kreta. Vom Mythos zur Geschichte*. Athen 2001.
- Vicze 2011 – M. Vicze: *Bronze Age Cemetery at Dunaújváros-Duna-dűlő*. Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis provenientes 4/1. Budapest 2011.
- Vladár/Wiedermann 2020 – J. Vladár/E. Wiedermann: *The World behind the World. Intercultural Processes in the Prehistory of European Civilisation*. Studies in History, Memory and Politics 30. Berlin 2020.
- Vlčková 1999 – J. Vlčková: *Encyklopedie mytologie germánských a severských národů*. Praha 1999.
- Vlčková 2002 – J. Vlčková: *Encyklopedie keltské mytologie*. Praha 2002.
- West 2007 – M. L. West: *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford 2017.
- Willvonseder 1935 – K. Willvonseder: Ein frühbronzezeitlicher Kopfschmuck aus Niederösterreich. *Germania* 19, 1935, 113–115.
- Younger 2020 – J. G. Younger: Narrative in Aegean Art: A Methodology of Identification and Interpretation. In: *Blakolmer 2020*, 71–85.

Rukopis prijatý 17. 11. 2021

Translated by Katarína Šomodiová

Mgr. Pavol Jelínek, PhD.
SNM – Archeologické múzeum
Žižkova 12
SK – 810 06 Bratislava
pavol.jelinek@gmail.com

Diffusionism or Common Cultural Heritage?

Triadic Anthropomorphic, Zoomorphic, Hybrid, Ornitoanthropomorphic and Ornitomorphic Depictions in Central and North European and Aegean Bronze Age

Pavol Jelínek

SUMMARY

The paper presents a comparison of triadic motifs in the Central European, Nordic and Aegean cultural circle, represented mainly by the Minoan and Mycenaean culture. The subjects of the analysis are the anthropomorphic, zoomorphic and ornitomorphic forms, as well as their hybrid forms. The aim of the analysis is to point out the similarities and differences of selected iconographic types and their use in individual monitored areas, which should prove their cultural belonging and mutual influence or, conversely, their independence as symbolic systems.

The presence or absence of the given phenomenon in one of the monitored areas, which are expressed in the comparison chart (Tab. 1), is paramount. In addition to the depictions themselves, I also observe their context (funeral, settlement) or the medium of which the image is a part (plastic art, rock art, jewellery, mural, etc.). Subtler differences are also important, e.g. the gender of the depicted figures, if identifiable, or whether they were found in a male or female grave.

We encounter triadic motifs in all three monitored areas. However, the groups I have selected point to their varying occurrence in the monitored areas (Table 1) and indicate the trends in the use of triadic images in the material culture of the individual areas. They prevail on a different medium in each area: in Central Europe it was mainly artefacts of social prestige and tomb ceramics, while in the Aegean it was mainly the palace art of elites and seals, expressing individual taste and representation of ownership. Rock art dominates in the Nordic area.

The individual categories are equally diverse. Anthropomorphic triadic (Fig. 1; 2) depictions in Central Europe and the Aegean region are predominantly female, while male or mixed images are typical in the Nordic area. Their diversity indicates that they depict multiple narratives. We encounter female ones in the contact zone with the Central European area.

In the Nordic region, triadic anthropomorphic motifs are strongly tied to the depiction of characters on ships (Fig. 3). These are male characters of fighters, adorants, or mixed groups. Depictions of a female acrobat jumping over a ship carrying two male fighters are iconic.

We encounter similar motifs of mirror-inverted ships and triads in the sheet metal industry found in the area of Pomerania. In the Central European and Aegean regions, the motif of ships, or two mirror-inverted ships, is not unknown, however, it is not associated with three human figures.

Bird triads (Fig. 6; 7) are widespread in all three areas, yet with varying frequencies. In the Central European cultural area, groups of three waterfowl can be found on

prestigious objects, containers, weapons, armour parts and chariots.

In the Aegean area, they occur as different species on different finds, such as the geese on the sculpture of the shrine in Knossos. However, as triads, doves predominate as attributes of the goddess. Waterfowl in various numbers dominate larnakes, as well as funeral ceramics.

In the Nordic area, we observe a unique scene from Lysekil in a triadic view. Depictions of birds on their own are rare. They mostly accompany the Sun disc, sometimes in multiples of three. Various species of birds seem to be depicted.

Zoomorphic triads (Fig. 4) mixed with anthropomorphic ones rarely occur in Central Europe, while they dominate in various depictions in the Aegean region, and they are absent in the Bronze Age Nordic area.

The so-called bird demons (Fig. 5), i.e. depictions of humans with ornitomorphic elements do not appear in the Central European region, with the exception of several individual statues (e.g. Dupljaja). Perhaps most often we see them in various designs on seals (but not frescoes) from Crete. As far as can be determined, they are female in the triadic form. In the Nordic area, they tend to appear individually, especially in rock art. They always seem to be supernatural beings of the male sex.

These findings lead to criticism of the current ideas concerning diffusionism. According to the Diffusion Theory, we could easily assume, and archaeologists still tend to make this mistake, that the Central European religious ideas of the Bronze Age originated under the influence of the civilization centres of the Eastern Mediterranean, and this cultural vector took on an almost axiomatic superiority. However, the reality could have been and quite possibly was different. We need to realize that the hypothesis of a more or less one-way flow of civilizational gains from the centre to the periphery in the case of cultural symbols, to which the Diffusion Theory has degraded in our environment, simply does not apply. Such an approach allows archaeology to consider the spread of technologies, such as the understanding of bronze production, material imports and their local imitations. However, this approach is not valid when considering the spread of religious ideas and their symbols. Their transmission works in a different manner, and its proper understanding it is still a matter of research in archaeology, as well as several other scientific fields. Nevertheless, it is certain that it is based on a complex multilateral interaction of memes and genes.

Our overview indicates that while certain symbols are visually identical in different areas, they are manipulated

in the social sphere in varying ways. The simple theory of the diffusion of cultural symbols can also be countered by the trap of positivism of material culture: symbols in archaeological culture are present at the moment when we discover finds that carry their representation. However, symbols may be part of the oral tradition, which may or may not be reflected in material culture. Again, we may mention the example of migratory water birds. They had been present in the analysed areas even in periods when there was no habit of depicting them in material art, yet they possibly could have been a part of the oral tradition. Therefore, despite the fact that craft and art technology arrived in such an area from a more advanced area of civilization, the local population manipulated their symbols, as well as depictions adapted from other areas, according to their own perceptions. Surviving depictions suggest that the verbal and mythical component of culture was varied in all three observed areas, and although some motifs are similar, it cannot be confirmed that they were automatically adopted from more advanced areas of civilization together with their symbolic significance.

Comparative Indo-European studies might be the starting point for explaining Central European religious

ideas in prehistory, at least since the Late Eneolithic. By the Bronze Age, most of Europe had been Indo-Europeanized. Indo-European ethnic groups have also reached the Middle East, Anatolia, the Greek mainland, as well as Crete. It is therefore likely that some religious ideas in these regions are related to the Central European ones, but they do not necessarily have to influence one area over another (strictly in the field of religion). The similarities stem from a common Proto-Indo-European basis.

However, one should realize that the reconstructed Indo-European pantheon of deities is only an ideal one, it has already undergone a certain development in the Bronze Age, and its traces in material culture are ambiguous. Material culture does not confirm (at least not yet) that 'everything really occurred in the way' that comparative studies reconstruct. So far, they only prove a certain correlation between their findings and archaeological discoveries. The Aegean world, although more advanced in many respects, seems to have influenced the religious and symbolic realm of the areas of Central and Northern Europe, which were at a lower state of technological and civilizational development, to a lesser extent than one might conclude on the basis of Diffusion Theory.

Fig. 1. Triadic motives on urns and funeral pottery. 1, 2, 4 – Žitavany-Kňažice (after *Kujovský 2018*); 3 – Dvorníky-Včeláre (after *Lamiová-Schmiedlová 2009*); 5, 6 – Dunaújváros (after *Vicze 2011*).

Fig. 2. Antropomorphic triadic motives. 1 – Pákozd; 2 – Franzhausen; 3 – Unín; 4 – Knossos (after *Niemeier 1989*); 5 – Knossos (after *Vassilakis 2001*); 6 – Bornhöved (after *Pahlow 2006*); 7 – Tanum-Fossum Tanum (after <https://www.shfa.se/>); 8 – Kurcewo (1–3, 8 after *Jelínek/Valent 2019*).

Fig. 3. Boats and triadic motives. 1 – Marhaň (after *Furmánek 1982*); 2 – Crete (after *Niemeier 1989*); 3 – Lysekil-Backa Brastad; 4 – Lysekil-Backa Brastad; 5 – Tanum-Sotetorp Tanum; 6 – Tanum-Bro Utmark Tanum; 7 – Tanum-Lilla Arendal Tanum (3–7 after <https://www.shfa.se/>).

Fig. 4. Zoomorphic and hybrid triadic motives. 1, 2 – Nitriansky Hrádok; 3 – Ostojičevó (1–3 after *Jelínek/Valent 2019*); 4 – unknown site (in the collection of British Museum London); 5 – Vapheio; 6 – Jalysos; 7 – Knossos (after *Marinatos 1993*); 8 – Phigalia (?); 9 – Pediados (?), Crete; 10 – unknown site (in the collection of British Museum London); 11 – Knossos; 12 – Mycenae (4–6, 8–12 after *Dubcová 2018*).

Fig. 5. Ornitoantropomorphic motives. 1 – Tiszafüred-Majoroshalom (after *V. Szabó 2015*); 2 – Szeged (after *V. Szabó 2019*); 3 – Dupljaja (after *Jelínek/Valent 2019*); 4 – Knossos; 5 – Axos; 6 – Kato Zakros; 7 – Faistos (after *Marinatos 1993*); 8 – Pylos; 9 – Mycenae (4–6, 8, 9 after *Dubcová 2018*); 10 – Tanum-Kallsängen Bottna;

11 – Strömstad-Ånneröd Skee; 12 – Vingen-Bakkane; 13 – Tanum-Kallsängen Bottna (10–13 after <https://www.shfa.se/>); 14 – Glasbacka (after *Ahlqvist/Vandkilde 2018*).

Fig. 6. Ornitomorphic motives. 1 – Nižná Myšľa (after *Olexa 2003*); 2 – Nadap (after *Makkay 2006*); 3 – Königsbronn (after *Pankau 2013*); 4 – Staudach (after *Schumann 2017*); 5 – Bobrovec (after *Novotná 1993*); 6 – Malpensa; 7 – Podgorjany (after *Kemenczei 1988*); 8 – Șimleu Silvaniei (after *Bader 1991*); 9, 10 – Desmonta (6, 9, 10 after *Clausing 2002*); 11 – Karphi (after *Prent 2005*); 12 – Mycenae (after *Dubcová 2018*); 13 – Crete (after *Binnberg 2019*); 14 – unknown site (in the collection of Metropolitan Museum of Art; after *Diogo de Souza/Kesser Barcellos Dias 2018*); 15 – Knossos (after *Vassilakis 2001*); 16 – Lysekil-Backa Brastad; 17 – Tanum-1 Aspeberget Tanum; 18 – Tanum-Lilla Arendal 2 Tanum (16, 18 after <https://www.shfa.se/>); 19 – Wismar (17, 19 after *Kristiansen 2018*); 20 – Skallerup (after *Jensen 1979*).

Fig. 7. Parts of chariots and harness, fibula with solar motive, models of cult wagons with socket. 1 – Frankfurt a. O.-Drossen; 2 – Krivoklát (podľa *Novotná 2001*); 3 – Burg a. d. Spree; 4 – Egemose; 5 – Brzeźniak (1, 3, 5 podľa *Podborský 2012*); 6 – Skjerne; 7 – Clermont-Ferrand; 8, 10 – Heegermühle; 9 – Charleville; 11 – Gammertingen; 12 – Hart an der Alz (4, 6–12 podľa *Pankau 2018*).

Tab. 1. Presence of individual compared triadic categories in the examined areas.